

Het eeuwige leven van Caesar

onderzoek naar de *memoria* van Caesar in *De Bello Gallico*

Onderdeel: Masterscriptie

Naam: Camille Owelle

Studentnummer: 0930067

Inleverdatum: 15.08.2014

Begeleider: dhr. dr. C. Pieper

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. <i>Memoria</i> en cultureel geheugen	4
1.1 cultureel geheugen	4
1.2 het belang van <i>memoria</i> in de Romeinse samenleving	6
1.3 Narratologie; methode van onderzoek	9
2 Caesar als schrijver	12
2.1 het genre van de <i>commentarius</i>	13
2.2 de commentarii van Caesar	15
2.3 Caesars gebruik van het schrift	16
2.3.1 syntax	19
2.3.2 lexicon	23
2.3.3 inhoud	24
2.3.4 tussentijdse conclusie	28
3 Caesar als veldheer en staatsman	30
3.1 <i>virtus</i> en <i>fortitudo</i>	33
3.2 <i>iustitia</i>	40
3.3 <i>clementia</i>	44
3.4 tussentijdse conclusie	49
4 Caesars <i>memoria</i> na zijn dood	51
4.1 communicatief geheugen	52
4.1.1 Livius	52
4.1.2 Nicolaus	54
4.1.3 Paterculus	56
4.1.4 tussentijdse conclusie	56
4.2 cultureel geheugen	57
4.2.1 Florus	57
4.2.2 Appianus	58
4.2.3 Dio	60
4.2.4 tussentijdse conclusie	60
5 Conclusie	62
6 Bibliografie	64

Inleiding

¹Toen het idee bij mij begon te spelen om mijn scriptie over Caesar te schrijven, was ik verrast door de reacties die ik van mensen kreeg wanneer ik met hen over Caesar sprak. Iedereen wist wie Caesar was en had ook een bepaald beeld bij deze naam. Dit beeld was het beeld van een heerser gedreven door machtslust, een uitstekende veldheer en sommigen wisten ook te noemen dat hij ‘toch ook schrijver was geweest?’. Dit zette mij aan het denken en ik besloot dus mijn onderzoek te richten op de vraag hoe het toch kwam dat mensen na meer dan 2000 jaar nog steeds wisten wie Julius Caesar was. Deze vraag heb ik meer toegespitst in de hoofdvraag: Wat voor invloed heeft Caesar gehad op zijn eigen *memoria*? In het eerste hoofdstuk zal ik bespreken wat er onder de term *memoria* wordt verstaan en wat het belang daarvan was in de Romeinse maatschappij, waarna ik in het tweede hoofdstuk uiteen zal zetten hoe Caesar het schrijven benut om zijn eigen *memoria* te creëren en te beïnvloeden. Vervolgens zal in het derde hoofdstuk worden stil gestaan bij hoe Caesar laat zien dat hij voldoet aan het plaatje van een perfecte veldheer en staatsman. Als laatste zal onderzocht worden hoe de *memoria* van Caesar zich na zijn dood heeft ontwikkeld via het communicatief geheugen naar het cultureel geheugen.

Door eerste te kijken naar de betekenis en het belang van *memoria* tijdens de Romeinse republiek, wil ik een kader schetsen waarbinnen de rest van mijn onderzoek zal plaatsvinden. Daarna zal ik de schrijfstijl van Caesar analyseren aan de hand van passages uit de *De Bello Gallico*, waarna ik dieper zal ingaan op de inhoud ervan aan de hand van verschillende deugden (*virtus*, *iustitia* en *clementia*) uit het ‘aristocratisch ethos’ die bepalend zijn voor het imago van een staatsman en veldheer. Ik zal Caesar ‘als veldheer’ en ‘als staatsman’ samen behandelen omdat deze twee functies in Rome zeer verbonden waren met elkaar. Om te bepalen hoe Caesar aan zijn publiek toonde dat hij voor beide functies geschikt was, zal ik kijken naar de manier waarop hij zich plaatst binnen het ‘aristocratisch ethos’ en de bijbehorende deugden die nodig werden verondersteld om een goede staatsman en veldheer te zijn. Het gaat er deze scriptie dus niet om te bepalen of Caesar wel of niet naar waarheid schrijft, het gaat er alleen maar om te kijken hoe hij zijn verhaal en informatie overbrengt op de lezers en toehoorders. En of dat wat hij wilde overbrengen ook daadwerkelijk is overgenomen door latere schrijvers, zal ik onderzoeken in het laatste hoofdstuk. Op die manier wil ik aantonen dat Caesar zelf invloed heeft gehad op het feit dat wij nu nog een bepaald beeld voor ons zien bij het horen van zijn naam.

Het is interessant om het verschijnsel van *memoria* bij Caesar te bekijken omdat we van hem

¹ Afbeelding voorkant: ‘Julius Caesar’ marmeren beeld van Andrea di Pietro di Marco Ferrucci uit 1512-1514. Het beeld staat in *The Metropolitan Museum of Art* in New York. Inventarisnummer: 14.40.676. Gevonden via: <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/192717>

het hele proces kunnen volgen van het maken van *memoria* door de beschrijving van zijn daden, via het verspreiden ervan door de manier waarop hij zijn informatie tot de lezer brengt, tot het communicatief en uiteindelijk ook het cultureel geheugen door te bekijken hoe latere schrijvers zijn *memoria* hebben opgepakt. Daarbij zijn er ook verschillende culturele- of machtsinvloeden bekend die een rol gespeeld hebben in de totstandkoming van de memoria van Julius Caesar zoals deze nu is.

Bij het uitkiezen van de verschillende passages die ik zal behandelen uit *De Bello Gallico* heb ik geprobeerd om de spreiding tussen de verschillende boeken zo evenwichtig mogelijk te houden om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen. Hier en daar zullen ook wat passages uit *De Bello Civili* besproken worden ter aanvulling en ter verduidelijking. In hoofdstuk vier zal ik voornamelijk passages behandelen uit externe teksten, teksten van schrijvers die over Caesar schrijven.

1 Memoria en cultureel geheugen

Memoria is, zoals veel woorden in het Latijn, erg lastig naar het Nederlands te vertalen. Dit komt doordat je met een vertaling als geheugen of herinnering niet de hele lading van het concept dekt. De term *memory* in het Engels of *mémoire* in het Frans komen in de buurt maar ook deze begrippen zijn niet breed genoeg om een één op één vertaling voor het begrip *memoria* te geven. De Lewis and Short² geeft voor *memoria* de volgende betekenissen: *the faculty of remembering, memory, recollection, remembrance, the time of remembrance, period of recollection, a historical account, the goddess of memory*.

Aan de hand van de analyse van Uwe Walter³, die in zijn '*Memoria und Res Publica*' heel uitgebreid de verschillende betekenissen bespreekt, kunnen we echter wel vaststellen dat het concept *memoria* zoveel omvat als de herinnering zelf, het proces van herinneren en ook alle culturele implicaties die daarbij horen. Voor dit onderzoek zal vooral de betekenis van *memoria* als 'object van herinnering' belangrijk zijn. Omdat het in dit onderzoek erom gaat te laten zien wat voor proces deze *memoria* doormaakt om uiteindelijk herinnerd te kunnen worden door generaties die erg veraf staan van de daadwerkelijke gebeurtenis, zal ik hieronder eerst ingaan op een theorie achter het zogeheten 'cultureel geheugen' waarbij dit soort processen een belangrijke rol spelen.

1.1 Cultureel geheugen

Het begrip cultureel geheugen is een relatief recent begrip. Voordat Jan en Aleid Assmann dit begrip in het onderzoek naar geheugen introduceerden, werkte men vooral met het begrip 'collectief geheugen'⁴ (*collective memory, mémoire collective*), in de jaren dertig van de 20e eeuw bedacht door Maurice Halbwachs. Het idee dat elke individuele herinnering door bepaalde sociale groepen beperkt in ruimte en tijd (familie, geloofsgemeenschap, natie) wordt gemaakt en gedragen, vormt de kern van de theorie van Halbwachs. Iedere individu verhoudt zich met zijn/haar persoonlijke herinneringen tot de herinneringen van mensen uit dezelfde sociale groep(en).

Halbwachs verbindt aan het begrip collectieve geheugen het begrip communicatieve geheugen⁵. Het communicatieve geheugen is zoals het woord al zegt, gebaseerd op dagelijkse communicatie (het gaat dus met name om gesproken taal). Daardoor zijn de herinneringen die men hiermee construeert relatief snel vergankelijk en kunnen we dus alleen maar van een communicatief geheugen spreken over een periode van 80-100 jaar, ofwel drie à vier generaties, ofwel een Latijnse

² Lewis and Short (1891: 1130).

³ Walter (2004: 27-29).

⁴ Tegenwoordig wordt hiervoor vaak de term 'shared memory' gebruikt omdat deze minder sociologische implicaties heeft.

⁵ Dit begrip komt niet van Halbwach zelf maar is later pas aan dit concept verbonden.

saeculum, waarbinnen dus nog ooggetuigen van deze herinneringen bestaan⁶. Wanneer we ons verplaatsen naar een langere periode waarbij communicatieve geheugen de ruimte van geobjectiveerde cultuur binnentreedt, verandert *mémoire* volgens Halbwachs in *histoire of tradition*⁷. Hier ontstaat volgens J. Assmann een belangrijk knelpunt bij de theorie van Halbwachs. Immers, zodra er over lange termijn binnen een bepaalde cultuur wordt gesproken, gaan daar vanzelf termen als traditie en transmissie mee gepaard⁸. Deze termen worden echter door het concept collectief geheugen niet gedekt. Assmann brengt deze cultuurgebonden termen dus onder in het begrip 'cultureel geheugen'⁹:

"We preserve Halbwach's distinction by breaking up his concept of collective memory into 'communicative memory' and 'cultural memory', but we insist on including the cultural sphere, which he excluded in the study of memory. We are, therefore, not arguing for replacing his idea of 'collective memory' with 'cultural memory'; rather, we distinguish between both forms as two different *modi memorandi*; ways of remembering."¹⁰

Dit culturele geheugen wordt gekenmerkt door de afstand ten opzichte van het dagelijkse en ontwikkelt zich in een culturele context, in tegenstelling tot het communicatieve geheugen die juist dicht bij het dagelijkse staat en zich ontwikkelt in een sociale context. De herinneringen die verankerd zijn in het culturele geheugen veranderen niet (meer) met het voorbijgaan van de tijd maar het gaat dan om geobjectiveerde of gekristalliseerde herinneringen die geborgen zijn in symbolische vormen¹¹.

Deze herinneringen zijn vaak schriftelijk maar lang niet altijd. Het kan onder andere ook om beelden, rituelen, plaatsen, gebeurtenissen en personen gaan. Ze worden gevormd tot vaste punten in het verleden waar steeds naar gerefereerd wordt. Een belangrijk aspect van deze vaste punten is het feit dat ze ons helpen om een identiteit te vormen. Mensen met dezelfde herinneringen vormen een groep en creëren zo een nieuwe 'groepsidentiteit'. De overgang van communicatief geheugen naar cultureel geheugen, en daarmee naar het creëren van een identiteit, gebeurt door ritualisering en bewaren. Aleida Assmann¹² heeft er op gewezen dat er twee soorten 'bewaren' bestaan. Het cultureel geheugen heeft zo te zeggen twee componenten: een actief en een passief component. Het concept 'canon' staat voor het actieve component en het concept 'archief' staat voor het passieve

⁶ Assmann (1995: 127).

⁷ Assmann (2011: 40).

⁸ Assmann (2008: 110).

⁹ Dit begrip omvat ook onder andere het begrip 'Geschiedenis', net zoals *memoria* het begrip *historia* omvat.

¹⁰ Assmann (2008: 110).

¹¹ Assmann (2008: 113).

¹² Assmann (2008: 97-107).

component¹³. Het cultureel geheugen wordt onderhouden door een wisselwerking tussen canon en archief. In samenhang met het actieve en passieve ‘onthouden’, bestaat er ook het actieve¹⁴ en passieve ‘vergeten’. Omdat het culturele geheugen niet op biologische wijze doorgegeven wordt is het belangrijk dat het in leven wordt gehouden door canons en archieven voor meerdere generaties achterheen. Hierdoor wordt de continuïteit en dus ook de identiteit van een groep gegarandeerd¹⁵. Aleid Assmann¹⁶ laat zien dat een canon drie elementen bezit:

“Elements of the canon are marked by three qualities: selection, value, and duration. Selection presupposes decision and power struggles; ascription of value endows these objects with an aura and a sacrosanct status; duration in cultural memory is the central aim of the procedure.”

Teksten die dus van voldoende waarde zijn bevonden en de verschillende machtsstrijden omtrent het herinneren van teksten hebben overleefd, worden tot canon gemaakt. Dit is een heel geleidelijk en veranderlijk proces. Omdat het proces ook voortdurend werkzaam is kunnen de teksten, eenmaal in het actieve deel van het geheugen, na verloop van tijd ook meer naar de achtergrond raken en in het passieve deel komen en vice versa.

Wanneer ik in het vervolg van mijn onderzoek het begrip *memoria* zal gebruiken, zal dat voornamelijk zijn in de betekenis van dat wat in het communicatief geheugen en na canonisering of archivering in het cultureel geheugen herinnerd wordt of moet worden. Nu we hebben gezien wat *memoria* is en welke processen het doormaakt om cultureel geheugen te worden, is het belangrijk om te bekijken wat de rol was van deze *memoria* binnen de Romeinse maatschappij om duidelijk te krijgen waarom Caesar (en anderen) daar zo bewust mee bezig waren.

1.2 Het belang van *memoria* in de Romeinse samenleving

De Romeinse cultuur wordt ook wel omschreven als een *Geschichtskultur*. Dit begrip definieert Uwe Walter¹⁷ als volgt: “praktisch wirksame Artikulation von Geschichtsbewußtsein im Leben einer Gesellschaft.” Maar daarnaast impliceert *Geschichtskultur* ook dat het historische bewustzijn en de kennis van de geschiedenis alleen in een communicatieve context kunnen bestaan en overgeleverd kunnen worden: “Knowledge of the past does not become history until it is communicated, or, at

¹³ Omdat het begrip ‘archief’ geen onderdeel zal uitmaken van mijn verdere onderzoek heb ik ervoor gekozen om er hier niet op in te gaan.

¹⁴ Bijvoorbeeld *damnatio memoriae*.

¹⁵ Assmann (2008: 72).

¹⁶ Assmann (2008: 100).

¹⁷ Walter (2004: 20).

least, an attempt is made at communication.”¹⁸ De term ‘communicatieve context’ houdt in dat er een context bestaat waarin de behoefte bestaat om bepaalde zaken aan toekomstige generaties over te leveren. Het is dus een context waarin zowel het communicatieve geheugen als het culturele geheugen de mogelijkheid krijgen om zich te ontwikkelen. Een dergelijke communicatieve context is in de Romeinse maatschappij duidelijk aanwezig. De Romeinen hechtten groot belang aan geheugen, herinneringen en het doorgeven daarvan en dit is te zien in bijna alle aspecten van hun dagelijks leven: het vieren van de doden met een *laudatio funebris*, de redevoeringen, de wetten, de kunst, de gebouwen en de literatuur. Dit zijn allemaal onderdelen die bijdragen aan de *memoria* ofwel omdat ze refereren naar het verleden waardoor ze de *memoria* in leven houden (zoals een *laudatio funebris* dat doet of bepaalde historische geschriften), ofwel omdat ze *memoria* creëren doordat ze bedoeld zijn om ook in de (verre) toekomst te blijven voortbestaan (zoals kunst, gebouwen, wetten en literatuur). Alain Gowing¹⁹ legt het belang van *memoria* als volgt uit:

“For Romans the past wholly defined the present, and to forget – to disconnect with – the past, at either the level of the individual or of the state, risked the loss of identity and even extinction.”

Belangrijk is het dus om te beseffen dat er voor *memoria* twee voorwaarden nodig zijn, namelijk de voorwaarde dat iemand deze *memoria* maakt en de voorwaarde dat het nageslacht deze *memoria* voortzet²⁰. Het sterke historische bewustzijn moet men dus ook zien als een verplichting ten opzichte van de voorvaderen die elke handeling verrichtten met het oog op de toekomst²¹. Deze handelingen werden in alle lagen van de bevolking verricht maar waren vooral bij de elite van belang. Dankzij deze handelingen werd namelijk de identiteit van de adellijke elite gevormd en werden ook vooral haar daden en plaats in de samenleving gelegitimeerd²². We kunnen daarbij denken aan Vergilius’ *Aeneis*, waar de verbinding wordt gelegd tussen Venus, Aeneas, Iulus en Augustus²³. Het was voor de adel dus van levensbelang om deze *memoria* te onderhouden, aangezien daarin de kern van haar politieke macht lag zoals Henriëtte van der Blom formuleert:

¹⁸ G. S. Shrimpton zoals weergegeven in Walter (2004: 22).

¹⁹ Gowing (2005: 2).

²⁰ Hoe het maken en voortzetten van *memoria* precies in zijn werk gaat zal verder op in dit onderzoek besproken worden.

²¹ Walter (2004: 84).

²² Walter (2004: 86).

²³ De Romeinse cultuur was echter niet de enige cultuur waarin dit gebeurde. We kunnen een dergelijke kijk ook terugvinden in de Noorse mythologie bijvoorbeeld. Thor wordt gezien als de kleinzoon Priamus in de Edda van Snorri Sturluson.

“Modern scholars have argued that the political and social upper class of the Roman republic, the nobility, attempted to retain their power by referring to the leading position of their ancestors. That is, the tradition justified the continued power of this group. (...) References to the ancestors must have worked with the electorate, given the many such references found in the extant speeches.”²⁴

Verschillende middelen werden door de elite ingezet om controle te hebben over wat wel en wat niet door het volk herinnerd moest worden (op korte termijn maar vooral ook op lange termijn). Het stedelijk landschap werd zo ingericht dat elk gebouw, elk standbeeld en bij wijze van spreken elk straatsteen herinnerde aan een bepaalde triomf van Rome of aan een bepaalde Romeinse adellijke familie of zelfs slechts één bepaald lid daaruit²⁵. Maar dat niet alleen, ook teksten waren een uitstekend middel om oude daden en gestorven helden weer tot leven te brengen. Teksten hebben daarnaast nog een ander belangrijk aspect. Door te schrijven kregen aristocraten namelijk ook de mogelijkheid om de *memoria publica*²⁶ te beïnvloeden en zelfs naar eigen goeddunken te creëren (dit zal ook bij Caesar van groot belang blijken). Omdat alleen de rijke elite de macht van het schrijven in handen had, hadden ook alleen de leden daaruit de macht in handen om invloed uit te oefenen op wat er werd onthouden en ook hoe dat werd onthouden. Dat schrijven inderdaad belangrijk was voor *memoria* kunnen we zien in de volgende passage uit een brief van Plinius aan Tacitus:

T1: *Petis ut tibi avunculi mei exitum scribam, quo verius tradere posteris possis. Gratia ago; nam video morti eius si celebretur a te immortalem gloriam esse propositam.* (Brief 6.16.1)

“Jij vraagt opdat ik jou schrijf over de dood van mijn oom, dat jij het waarachtiger kan overhandigen aan de nakomelingen. Ik bedank jou; want ik zie dat voor zijn dood, als die verheerlijkt wordt door jou, een onsterfelijke roem is weggelegd.”

Wanneer Plinius aan het einde van zijn brief in 6.16.21/22 duidelijk maakt waarom hij meent dat Thucydides zijn (van Plinius) oom onsterfelijk zal weten te maken, blijkt dat niet alleen om het schrijven te gaan maar ook om het genre waarin het geschreven wordt. Genoemd worden in een historisch verhaal geeft meer roem dan genoemd worden in een brief²⁷. Door het belang dat gehecht

²⁴ van der Blom (2010: 13).

²⁵ Hölkeskamp (2010: 487).

²⁶ Volgens Gowing de Romeinse variant van ‘collective memory’ (2005: 15).

²⁷ Dat het echt een genrequestie is blijkt uit het feit dat ook de brieven van Plinius vanaf het begin al bestemd waren voor publicatie dus niet per definitie minder mensen zouden bereiken.

werd aan het genre waarin men genoemd zou worden, zal ik in hoofdstuk vier van dit onderzoek kijken naar de manier waarop de *memoria* van Caesar zich ontwikkeld van communicatief naar cultureel geheugen aan de hand van het werk van verschillende historici die over Caesar hebben geschreven.

Wanneer hetgene onthouden moest worden een bepaald persoon was, zoals in dit geval Caesar, werd deze persoon tot *exemplum* gemaakt. *Exempla* worden door Gowing²⁸ als volgt gedefinieerd:

“characters from the past whose deeds have been invested with certain moral authority, the use of which lay at the center of Roman thinking about ethics and morality.”

Deze *exempla* genoten een zekere autoriteit in de Romeinse gemeenschap en volgens Torquatus' mening in Ciceros *De Finibus bonorum et malorum*²⁹ is dat ook de reden dat zij de daden verricht hebben die ze verricht hebben en gehandeld hebben zoals ze gehandeld hebben. Elke man die een goede daad verricht doet dat om *auctoritas* (gezag), *laus* (lof) en *caritas* (verering) te verkrijgen en om daarmee uiteindelijk door toekomstige generaties als *exemplum* beschouwd te worden³⁰. Maar niet alleen het verrichten van goede daden ten behoeve van de republiek was voldoende om een *exemplum* te worden en om *memoria* te maken. Het was ook noodzakelijk dat deze daden werden opgeschreven, omdat dat de beste manier was om ervoor te zorgen dat deze daden niet alleen in het communicatief geheugen zouden bestaan maar ook door canonisering gegrift zouden zijn in het culturele geheugen.

1.3 Narratologie; methode van onderzoek

Nu we hebben gezien hoe *memoria* in het vervolg van het onderzoek gedefinieerd zal worden en welke plaats dit concept had binnen de Romeinse samenleving, is het van belang om ook even de aandacht te richten op de onderzoeksmethode aan de hand waarvan ik de teksten heb bestudeerd.

Narratologie doet onderzoek naar 'narratieve teksten'. Mieke Bal³¹ legt uit dat een narratieve tekst als volgt kan worden omschreven:

“A narrative text is a text in which an agent relates ('tells') a story in a particular medium, such as language, imagery, sound, buildings, or a combination thereof.”

²⁸ Gowing (2005: 16).

²⁹ In de *De Finibus*, wanneer Torquatus de argumenten van de Stoïcijnen, zoals weergegeven door Cicero, tegensprekt.

³⁰ van der Blom (2010: 22-23).

³¹ Bal (1999: 5).

In deze veelomvattende omschrijving kunnen we ook de *commentarii* van Caesar plaatsen. Hoewel ik geen onderzoek zal doen naar de manier waarop de *commentarii* narratologisch gezien in elkaar steken, is het wel van belang om een aantal begrippen uit dit onderzoeksgebied nader te bekijken. Deze begrippen zal ik bij het bekijken van de teksten van Caesar in mijn achterhoofd houden om zo objectief mogelijke onderzoeksresultaten te verkrijgen.

Narratieve teksten hebben drie belangrijke karakteristieken³². Allereerst zijn er in de tekst twee soorten sprekers te onderscheiden. De ene is de verteller van de tekst, die dus geen rol speelt in de gebeurtenissen binnen het verhaal, de ander is de 'acteur', die als personage van het verhaal wel een rol in de gebeurtenissen binnen dat verhaal speelt. Wanneer het verhaal in de 1^e-persoon-enkelvoud geschreven staat, bestaat dit onderscheid nog steeds omdat de auteur zich op het moment van schrijven in een andere situatie bevindt dan op het moment dat hetgeen gebeurde dat hij beschrijft. Als we dit toepassen op Caesar zien we dus Caesar in steeds een andere 'functie'; enerzijds Caesar als auteur en anderzijds Caesar als personage binnen het verhaal van de *commentarii*³³. In boek vier van *De Bello Gallico* wordt dit onderscheid duidelijk zichtbaar:

T2 *Caesar his de causis quas commemoravi Rhenum transire decreverat; (...)*(4.17.1)

“Caesar had om die redenen die ik in herinnering heb gebracht besloten om de Rijn over te steken.”

Hier zien we dat aan het begin van de zin Caesar wordt genoemd, dit is Caesar als acteur in het verhaal. Daarna wordt met *commemoravi* de 1^e-persoon-enkelvoud gebruikt waarmee de auteur Caesar wordt aangeduid, die dus niet precies dezelfde Caesar is als de auteur Caesar op het moment dat hij het opschreef³⁴. Belangrijk voor deze scriptie en voor onderzoeken naar (de) teksten (van Caesar) in het algemeen, is dus het feit dat de auteur Caesar niet dezelfde is als de Caesar die in de teksten wordt beschreven en dat de auteur Caesar en de acteur Caesar niet dezelfde zijn als de historische Caesar.

Een tweede karakteristiek van een narratieve tekst is dat het uit drie verschillende lagen 'bestaat'. Dit betreft lagen die niet los van elkaar bestaan maar wel los van elkaar te onderzoeken zijn. Deze drie lagen zijn: de tekst, het verhaal (*story*) en de zogeheten *fabula*. De definitie van

³² Bal (1999: 9).

³³ Een derde Caesar kunnen we nog benoemen als Caesar 'als historisch figuur'. Deze derde Caesar zal ik in mijn onderzoek niet behandelen omdat we daar vrijwel niets met zekerheid over kunnen zeggen.

³⁴ Het gaat hier natuurlijk om een heel kort tijdsbestek tussen de actie van het '*commemorare*' op zich en van het opschrijven van de 1^e-persoon-enkelvoud *commemoravi*, waardoor het verschil tussen de twee 'auteur Caesar's' minder duidelijk wordt.

(narratieve) tekst hebben we zojuist al kunnen zien, namelijk het product van het gebruik van een bepaald medium³⁵. Bij Caesar gaat het er dus om dat hij het schrift gebruikt om zijn verhaal over te dragen. Mieke Bal³⁶ definieert de andere twee lagen als volgt:

“A story is a fabula that is presented in a certain manner. A fabula is a series of logically and chronologically related events that are caused or experienced by actors.”

Dat wil zeggen dat de tweede laag van een tekst, het verhaal, de manier is waarop de gebeurtenissen verteld worden en dan met name de volgorde waarop ze verteld worden. Dat kan zijn dat er een chronologisch verschil is met de werkelijkheid of een versnelling of vertraging van de tijdsverloop binnen het verhaal. Deze laag kunnen we bij Caesar onder andere zien in de manier waarop hij zijn beschrijvingen inzet van cultuur en omgeving. Deze beschrijvingen vormen een soort pauze in de doorlopende tekst. In mijn onderzoek zal ik deze laag niet expliciet bespreken, hoewel ik het wel zal hebben over de manier waarop Caesar zijn informatie aan de lezer brengt maar ik zal me meer richten op zijn taal- en woordgebruik dan op de manier waarop hij zijn informatie ordent. De derde laag, de *fabula*, is het daadwerkelijke ‘verhaal’, de inhoud van de tekst, het product van de verbeelding.³⁷

De derde karakteristiek van een narratieve tekst heeft betrekking op deze laatste laag. Dat houdt in dat de inhoud van een dergelijke tekst bestaat uit een opeenvolging van gebeurtenissen die worden veroorzaakt of ondergaan door de acteurs, en zowel deze acteurs als de gebeurtenissen worden door de auteur van de tekst op een bepaalde manier weergegeven (gepresenteerd) aan het lezerspubliek. In de commentarii moeten we er dus bewust van zijn dat de auteur Caesar, alle personages (individuen en stammen) en alle gebeurtenissen weergeeft zoals hij dat wil.

Het is dus belangrijk in het achterhoofd te houden dat Caesar meerdere ‘functies’ kan uitoefenen en dat er meerdere lagen zijn waarop de auteur Caesar invloed heeft kunnen uitoefenen bij het schrijven van zijn teksten. In dit onderzoek zal ik me richten op Caesar als auteur omdat hij degene is die de beslissingen heeft gemaakt over wat hij wilde opschrijven en hoe hij dat wilde opschrijven.

³⁵ Bal (1999: 78).

³⁶ Bal (1999: 5).

³⁷ Bal (1999: 78).

2 Caesar als schrijver

De verschillende elementen die ik in het vorige hoofdstuk behandeld heb zal ik bij mijn onderzoek naar de teksten hieronder inzetten. Hoe Caesar zijn *memoria* creëert zullen we bekijken aan de hand van de manier waarop hij zijn *commentarii* schrijft, wat hij precies schrijft en daarmee ook hoe hij zich positioneert binnen de Romeinse samenleving. Ik zal eerst interne teksten bespreken (van Caesar zelf) waarbij ik me enerzijds zal richten op de schrijfmiddelen die Caesar kiest om een zo breed mogelijk publiek te bereiken en anderzijds zal ik inhoudelijk bekijken welke informatie hij over zichzelf geeft in zijn *commentarii*. Belangrijk hierbij is het verschil tussen Caesar als auteur en Caesar als acteur in het verhaal. De passage die ik in dit hoofdstuk zal gebruiken zijn passages uit de *Bellum Gallicum*, verspreid over de verschillende boeken. Nadat ik heb onderzocht wat Caesar in zijn *memoria* wilde hebben, zal ik in hoofdstuk vier bekijken hoe de informatie, die Caesar geeft, zich vervolgens ontwikkeld heeft van communicatief geheugen naar cultureel geheugen.

Uit het theoretisch kader is gebleken hoe belangrijk *memoria* voor de politieke elite is. Julius Caesar vormt daar geen uitzondering op, zoals verderop in dit hoofdstuk zal blijken. Aangezien veel mensen ook nu nog een beeld hebben bij de naam Julius Caesar, kunnen we in ieder geval vaststellen dat het hem gelukt is om in het cultureel geheugen te blijven voortbestaan. Er zijn verschillende punten waarom hij nu nog steeds wordt herinnerd: zijn vaardigheden als generaal, als politicus, als schrijver en als redenaar. Het is echter duidelijk dat deze verschillende facetten niet allemaal op dezelfde manier worden herinnerd en niet allemaal op hetzelfde 'niveau'. De eerste drie facetten zijn bewaard gebleven in de canon, het actieve component van het geheugen. De vaardigheden van Caesar als redenaar zijn echter alleen maar bekend bij mensen die in dit veld onderzoek doen en maken dus onderdeel uit van het archief, het passieve deel van het geheugen³⁸.

Zoals we al eerder hebben gezien is het zo dat het hebben en beoefenen van bepaalde vaardigheden niet voldoende is om op de lange termijn in het cultureel geheugen te komen; daarvoor is het ook nodig dat deze vaardigheden worden opgeschreven. In het geval van Caesar hebben velen over hem geschreven, zowel bewonderend als minachtend. Waarschijnlijk ook mede daardoor heeft Caesar besloten om zelf (gedeeltes uit) zijn leven te beschrijven, om ervoor te zorgen dat de mensen zich precies datgene zouden herinneren wat hij wilde³⁹. Het willen controleren van *memoria* blijkt niet alleen uit het feit dat hij wilde bepalen wat mensen moesten onthouden maar ook uit het feit dat hij andere schrijvers de mond snoerde en op die manier bepaalde wat men niet

³⁸ Zoals het archiefgedeelte van het geheugen niet is besproken zullen ook de vaardigheden van Caesar als redenaar niet of minimaal besproken worden in dit onderzoek.

³⁹ Gowing (2005: 89).

mocht onthouden⁴⁰. Allereerst is het van belang om kort in te gaan op het genre van de *commentarius* omdat dat immers het genre is waarin Caesar gekozen heeft te schrijven. Daarna zal ik de schrijfstijl van Caesar analyseren aan de hand van lexicale, syntactische en inhoudelijke elementen.

2. 1 Het genre van de *commentarius*

Etymologisch gezien is de term *commentarius* verwant aan *(com)miniscor*⁴¹. Het heeft dus met herinnering en geheugen te maken. Een *commentarius* werd in de oudheid beschouwd als een soort 'geheugensteun' (*aide-mémoire*), notities gemaakt ter informatie voor een later te schrijven meer gepolijst werk⁴². Niemand nam echter de taak op zich om het werk van Caesar nog te polijsten, en om te herschrijven wat Caesar met zoveel eenvoud had gezegd⁴³. De titel '*commentarii*' lijkt dan ook meer op een literair understatement en ook de literaire technieken die Caesar gebruikte, duiden meer op daadwerkelijke geschiedschrijving dan op simpele notities. Dat is ook niet geheel vreemd want het genre van de *commentarius* kan worden beschouwd als een sub-genre⁴⁴ van het grotere genre van de historiografie. De verschillende schrijftechnieken en doelen die tot deze twee genres behoren lopen dus ook voor een belangrijk deel in elkaar over. Het doel waarmee geschiedschrijving vanaf het begin werd geschreven is niet puur en alleen het overbrengen van feitelijke informatie uit een vroegere periode, zoals wij misschien zouden verwachten. De daadwerkelijk doeleinden worden door Roberto Nicolai⁴⁵ als volgt beschreven:

"All of historiography's paradigms had a paedeutic end and in some sense a political end: to form a governing class, offering it analytical instruments and behavioral models (as in Thucydides); to put forward a great personalities, positive or negative, as exempla, so as to fix the parameters of moral evaluation (as with Theopompus, Tacitus, and the biographical tradition); or to construct memory and collective identity (as in local historiography and *ktiseis* [foundation narratives])".

Deze verschillende doelen waarmee historici schreven versterken het onderscheid tussen daadwerkelijke geschiedenis als een geheel van feitelijke gebeurtenissen in het verleden en

⁴⁰ Wanneer Cicero over de heerschappij van Caesar spreekt, zegt hij dat hij terugverlangt naar de tijden waarin men vrijuit kon spreken en schrijvers dus ook zelf mochten bepalen wat ze opschreven. Dit gebeurt bijvoorbeeld in zijn *De Oratore* 1.1-5.

⁴¹ Ernaut & Meillet (2001: 397).

⁴² Cleary (1985: 346).

⁴³ Zie hierover ook de citaten van Cicero en Aulus Hirtius zoals besproken in 2.1.

⁴⁴ Misschien zelfs wel een soort prototype van de historiografie.

⁴⁵ Nicolai (2007: 14).

geschiedschrijving als literair genre met de verschillende conventies die daarbij horen⁴⁶.

Caesar koos dus enerzijds voor het genre van de *commentarius* waarmee hij ook koos voor een ambtelijk of bestuurlijk genre⁴⁷, maar anderzijds waren zijn *commentarii* ook wel degelijk literair bedoeld en volgden ze, zoals we verder op zullen zien, voor een belangrijk deel de conventies die horen bij het genre van de historiografie. Caesar verweeft dus beide genres in feite tot een eigen, losstaand literaire genre. Ook bij Cicero kunnen we duidelijk zien dat het genre van 'literair' *commentarius* heel goed naast het genre van historiografie kan bestaan wanneer een historicus eenmaal besluit om de desbetreffende *commentarii* te polijsten tot een historisch werk:

T3 ac ne forte mirere cur, cum mihi saepe ostenderis te accuratissime nostrorum temporum consilia atque eventus litteris mandaturum, a te id nunc tanto opere et tam multis verbis petamus, illa nos cupiditas incendit, de qua initio scripsi, festinationis, quod alacres animo sumus, ut et ceteri viventibus nobis ex libris tuis nos cognoscant et nosmet ipsi vivi gloriola nostra perfruamur. 5.12.10 his de rebus quid acturus sis, si tibi non est molestum, rescribas mihi velim. Si enim suscipis causam, conficiam commentarios rerum omnium, sin autem differs me in tempus aliud, coram tecum loquar. (Ad Familiares 5.12)

“Maar waarom vraag je je misschien af, wanneer je mij al vaak hebt getoond dat je zeer nauwkeurig probeerde over te dragen in je boek de besluiten en gebeurtenissen van mijn tijd [consulaat], vraag ik jou dit nu met zoveel moeite en zo vele woorden? Deze brandt in mijn verlangen voor iets spoedigs, waarover ik in het begin heb geschreven: omdat ik opgewekt van geest ben, zowel dat men mij leert kennen terwijl ik nog in leven ben vanuit jouw boeken en ook dat ik zelf tijdens mijn leven volledig geniet van mijn glorie. Wat jij van plan bent met deze zaken, zou ik willen dat jij voor mij opschrijft, als het niet vervelend voor jou is. Als jij immers deze aanleiding opneemt, zal ik notities klaarmaken over alle zaken, maar als jij mij verschuift naar een andere tijd, zal ik het met jou onder vier ogen bespreken.”

Cicero zorgt dus zelf voor *commentarii* maar hij hoopt dat Lucceius, als historicus, deze ook nog eens zal herzien en gebruiken om *historia* te schrijven. Als Lucceius dit inderdaad gedaan had, was deze *historia* niet in de plaats gekomen van de *commentarii* die Cicero geschreven had, maar deze twee teksten hadden dan naast elkaar bestaan en elkaar inhoudelijk versterkt. Dit is het effect waar zowel Cicero als Caesar naar op zoek waren. Daarnaast biedt een tweede schrijver ook de mogelijkheid om

⁴⁶ Nicolai (2007: 14).

⁴⁷ Deze term werd immers ook gebruikt om rapporten en notities van Romeinse magistraten mee aan te duiden, Hunnink (2009: 327).

oprechter te doen overkomen wat misschien onoprecht lijkt wanneer men over zichzelf schrijft.

Belangrijk in dit geval is ook om te bekijken wat het beoogd lezerspubliek is van dergelijke teksten. Wie waren de mensen die Cicero, Caesar en anderen moesten overtuigen of aansporen tot bepaald gedrag? Historiografie was voornamelijk bedoeld voor een elitair publiek, maar in de eerste eeuw voor Christus begon het beoogd publiek te verschuiven naar een bredere groep. Zo ontstonden er ook momenten waarop teksten werden voorgelezen, in eerste instantie op kleine privé gelegenheden maar later ook in theaters en badhuizen⁴⁸. Steeds meer mensen konden dus door middel van geschiedschrijving worden bereikt.

2.2 De *commentarii* van Caesar

De Bello Gallico bestaat uit zeven boeken waarin de oorlog in de jaren 58-52 voor Christus wordt beschreven. De datering van schrijven en uitgeven van het werk is betwist. Sommigen⁴⁹ menen dat het in een keer is geschreven in de winter van 52-51 v. Chr. Het lijkt er echter eerder op dat Caesar zijn verslag in stukjes heeft geschreven, gedurende de winters wanneer militaire operaties gestaakt waren. De laatste optie lijkt waarschijnlijker⁵⁰ omdat er hier en daar tegenspraak te ontdekken is in de tekst wat waarschijnlijk in mindere mate aanwezig was geweest als Caesar de hele tekst aan één stuk had geschreven. Daarnaast is er een stilistische ontwikkeling te vinden waarbij Caesar aan het begin van zijn *commentarii* meer op een manier van 'notities' schrijft en naar mate de jaren van de oorlog en de bladzijdes verstrijken meer in de stijl schrijft van een echt historiografische tekst.

Het voornaamste doel van het werk in z'n geheel is tweezijdig⁵¹. Enerzijds wilde Caesar er waarschijnlijk voor zorgen dat hij, ten tijde van zijn afwezigheid, in het communicatieve geheugen bleef en dus niet werd vergeten door de burgers in Rome⁵². Dat was mogelijk als elke 'notitie' steeds na een jaar werd uitgegeven en in Rome werd voorgedragen. Zowel de senaat als het gewone volk hadden dan weer voldoende stof om over te spreken tot de winter erna het volgende rapport zou verschijnen. Anderzijds wilde Caesar met zijn daden in het cultureel geheugen komen. Dit werd mogelijk gemaakt door de daden op schrift te stellen waardoor het mogelijk werd voor toekomstige generaties om ze te herlezen. Dit effect zou nog versterkt worden als een historicus de *commentarii* op zou pakken en ze zou herschrijven. De doelen die Caesar met zijn *De Bello Gallico* heeft gehad komen overeen met de doelen die gewoonlijk werden nagestreefd door historici zoals dezen aan het begin van dit hoofdstuk in een citaat van Nicolai zijn beschreven.

De Bello Civili is verdeeld in slechts drie boeken waarvan de eerste twee de gebeurtenissen in

⁴⁸ Mellor (2013: XXVII).

⁴⁹ Collins (1959: 113-32).

⁵⁰ Biagio Conte (1999: 227).

⁵¹ Wyke (2007: 3).

⁵² Baldson (1957: 24).

het jaar 49 v. Chr. beschrijven en het derde boek die in het jaar 48 v. Chr. Het werk is waarschijnlijk geschreven in 47-46 v. Chr. en men twijfelt er over of het toen ook meteen is gepubliceerd of pas na de dood van Caesar. Dit komt door de wat onafgemaakte indruk die het werk achterlaat (zo blijft de vertelling steken voor de ontknoping van de Alexandrische oorlog)⁵³. Dit zou echter ook kunnen komen doordat Caesar geen direct belang meer had bij het beschrijven van de gebeurtenissen aan het einde van de oorlog. Met het schrijven van *De Bello Civili* had Caesar opnieuw twee doelen in het achterhoofd. Hij wilde verslag uitbrengen van zijn activiteiten en van de politieke toestanden in Rome om zo meer begrip en sympathie te werven bij de burgers voor de acties die hij in het verleden had ondernomen⁵⁴. En hij wilde zijn imago, beschadigd door onder ander Pompeius, weer rechtzetten in het belang van zijn herinnering bij toekomstige generaties. Het rechtvaardigen van zijn huidige macht was dus in dit geval net zo belangrijk als het veiligstellen van zijn *memoria* voor de toekomst.

2.3 Caesars gebruik van het schrift ten behoeve van zijn *memoria*

Er zijn meerdere redenen om als eerste de vaardigheden van Caesar als schrijver te onderzoeken; de belangrijkste daarvan is dat Caesar (onder andere) het schrift als middel gekozen had om zijn *memoria* veilig te stellen⁵⁵. Het publiceren van speeches was in die tijd een wijdverbreid verschijnsel zoals Shane Buttler beschrijft:

“by Cicero’s day the publication of speeches was an established Roman practice that stretched back, in one way or another, at least to Cato the Censor. (...) Under the circumstances, it seems wise to adopt the hypothesis that publication was a conspicuous phenomenon in Roman oratory in Cicero’s day and that an orator would likely be aware of at least the possibility of an ultimate reading public even before beginning to prepare a speech for oral delivery.”⁵⁶

Niet voor niets waren van Cicero niet alleen het hoofd afgehakt maar ook de hand(en). Zijn mond moest gesnoerd worden om hem de mogelijkheid tot spreken te ontnemen en Butler⁵⁷ meent dat de afgehakte handen symbool staan voor het feit dat Cicero misschien nog wel veel gevaarlijker was via het schrift en dat dus ook deze activiteit gestopt moest worden. Het gaat hier om een zeer

⁵³ Biagio Conte (1999: 228).

⁵⁴ Grimal (1994: 183-192). Via: <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/CAES/autres.htm> 07-06-2014

⁵⁵ Het medium is belangrijk en het resultaat uit dit gekozen medium kunnen we in de narratologie benoemen als ‘tekst’ ofwel de eerste laag.

⁵⁶ Butler (2002: 73).

⁵⁷ Butler (2002: 1-2).

toegespitste uitleg. Het afhakken van hoofd en handen van een politieke vijand gebeurde ook al voor Cicero's dood.

De belangrijkste reden voor het gevaar dat het schrift met zich mee bracht, was de mogelijkheid om *memoria* te creëren en vooral ook deze *memoria* naar eigen hand te zetten. Marcus Antonius vreesde voor de schrijvershand van Cicero omdat hij daarmee mensen kon bereiken die niet bij de feitelijke gebeurtenissen aanwezig waren en hen met zijn eigen versie van de gebeurtenissen kon overtuigen⁵⁸. Dit voordeel had Caesar ook: ook hij kon dankzij het schrift zijn eigen versie van de feiten geven. Een ander belangrijke reden dat ik het onderzoek eerst richt op Caesar als schrijver is het feit dat niet alleen het op schrift stellen van zijn daden op zich heeft bijgedragen aan zijn *memoria* maar vooral ook de manier waarop hij dat gedaan heeft. De schrijfstijl van Caesar draagt als het ware bij aan het doel dat hij wil bereiken⁵⁹ en dus het beeld dat hij van zichzelf wil creëren.

In de *commentarii* vinden we geen uitspraken van Caesar over zijn eigen schrijfstijl maar dat neemt niet weg dat hij ook in zijn tijd een veel besproken schrijver was. Hij werd tijdens zijn leven veel geprezen⁶⁰, zoals ook door Cicero in de volgende citaat:

T4 tum Brutus: Orationes quidem eius mihi vehementer probantur. Compluris autem legi atque etiam commentarios, quos idem scripsit rerum suarum. Valde quidem, inquam, probandos; nudi enim sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis tamquam veste detracta. Sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent qui vellent scribere historiam, ineptis gratum fortasse fecit, qui illa volent calamistris inuere: sanos quidem homines a scribendo deterruit; nihil est enim in historia pura et inlustri brevitae dulcius. (Brutus 75.262)

“daarop [zei] Brutus: zijn redevoeringen worden door mij erg geprezen. Ik heb ook meerdere commentaren van zijn daden van hem gelezen, die hij op dezelfde manier heeft geschreven. En zeer goed, zei ik, moeten ze worden geacht: want ze zijn naakt, juist en aangenaam, onttrokken aan elke versiering van taalgebruik zoals van een kledingstuk. Maar terwijl hij ander dingen wilde hebben dan de dingen die voorbereid waren, vanuit waar degenen die geschiedenis willen schrijven het weer zouden opnemen, heeft hij misschien de ijdele mensen tevreden gesteld, die dezen wilden branden met gekunsteldheid: inderdaad heeft hij weldenkende mannen van het schrijven afgehouden. Er is immers niets in de geschiedenis zoeter dan pure en nobele korthed.”

⁵⁸ Butler (2002: 121-122).

⁵⁹ Mellor (2013: XXVII).

Maar niet alleen Cicero merkte de bekwaamheid van Caesar op in zijn geschriften, ook Aulus Hirtius die de taak op zich nam om het einde van de Gallische oorlog te beschrijven in een achtste boek. In zijn brief aan Cornelius Balbus, waarmee het boek begint, zegt hij het volgende:

T5 Constat enim inter omnes nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset, adeoque probantur omnium iudicio ut praerepta, non praebita, facultas scriptoribus videatur. Cuius tamen rei maior nostra quam reliquorum est admiratio: ceteri enim, quam bene atque emendate, nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecerit scimus. Erat autem in Caesare cum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum explicandorum. (BG 8.0.4-8.0.7)

“Want het staat voor iedereen vast dat niets met zoveel zorg door anderen is voltooid, dat niet wordt overtroffen door de sierlijkheid van deze commentaren: die uitgegeven zijn, opdat het (geschied)schrijvers niet aan kennis van zulke daden zou ontbreken, maar dezen worden zo geprezen door het oordeel van allen dat het voor schrijvers lijkt alsof de gelegenheid weggenomen is in plaats van aangereikt. Onze bewondering voor deze zaken is nog groter dan de bewondering van de overigen: de rest immers, weet hoe goed en foutloos hij ze heeft voltooid en wij weten immers hoe gemakkelijk en snel hij ze heeft voltooid. Enerzijds was in Caesar met het talent ook de grootste sierlijkheid van schrijven, anderzijds zeer juiste kennis bij het uitleggen van zijn plannen.”

Zoals we dus kunnen zien worden een aantal facetten van Caesar's schrijfstijl geroemd in bovenstaande citaten, zoals bondigheid, simpliciteit, geen onnodige ornamenten, kennis van zaken en sierlijkheid.

Deze kenmerkende schrijfstijl hangt niet alleen samen met het ambtelijk taalgebruik dat bij een commentarius hoort, het heeft ook te maken met het publiek voor wie Caesar schrijft. De politieke laag in Rome, hoewel deze in haar geheel uit de (financiële) elite bestond, kon in twee groepen worden verdeeld, de populares enerzijds en de optimates anderzijds. Hoewel de grens tussen de twee groepen veel minder scherp was dan bij moderne politieke partijen (in Nederland) hebben ze beiden toch twee duidelijk verschillende grondslagen. De optimates stonden voor de senatoriale elite en streden voor de belangen van hun eigen klasse en de populares streden voor de belangen van het gewone volk (dit gebeurde zowel uit altruïstische beweegredenen als ook uit eigenbelang). Caesar maakte onderdeel uit van de populares en dat wil zeggen dat hij, buiten de

senaat, ook het gewone volk met zijn geschriften wilde bereiken omdat dat zijn 'kiespubliek' was. Om het volk te bereiken zorgde Caesar ervoor dat hij regelmatig zijn soldaten, mannen uit de onderste lagen van de Romeinse bevolking, prijst⁶¹. Maar als hij het bij deze inhoudelijke 'knipoog'⁶² zou hebben gelaten dan zou Caesar het volk niet (volledig) bereikt hebben. Want zoals eerder gezegd, moest er ook rekening worden gehouden met het feit dat een groot gedeelte van dit publiek niet kon lezen waardoor de stukken dus voorgelezen moesten worden op speciaal daarvoor bestemde gelegenheden. Deze bondige en rechttoe rechtaan manier van schrijven droeg eraan bij dat de tekst makkelijk voor te dragen was en ook makkelijk te begrijpen voor het luisterende publiek. Hieronder zal ik onderzoeken hoe de verschillende kwaliteiten, die genoemd worden door Cicero en Hirtius, tot uiting komen in zijn geschriften. Dit zal ik doen aan de hand van verschillende lexicale, syntactische en inhoudelijke elementen.

2.3.1 Syntax

Het belangrijkste kenmerk van Caesars stijl, is het feit dat hij over zichzelf spreekt in de derde persoon enkelvoud. Dit werd ook al gebruikt door Griekse historici, zoals Xenophon, en heeft meerdere voordelen. Caesar kan door het gebruik van de derde persoon enkelvoud blijk geven van een grotere objectiviteit, omdat hij een grotere afstand tussen hem en de gebeurtenissen creëert doordat hij niet emotioneel betrokken is. Caesar wordt zo in feite een onafhankelijk personage in zijn eigen verhaal, waarvan hij de reputatie gemakkelijker in positieve zin kan manipuleren, polijsten en vergroten⁶³. Hij laat op die manier ook zien dat hij belangeloos in dienst van het Romeinse volk staat. Dit wordt benadrukt door zijn gebruik van het persoonlijk voornaamwoord *noster* (gebruikt voor bijvoorbeeld het leger en provincies) waarmee hij zijn band met het Romeinse volk benadrukt en tegelijk ook weer de aandacht op zijn eigen persoon richt omdat het gebruik van *noster* opvalt tussen de 3^e-persoon-enkelvoudvormen. Dit maakt het voor Caesar mogelijk om zijn eigen versie van de gebeurtenissen te geven en toch de schijn van transparantie en objectiviteit te wekken.

Belangrijke momenten waarop het voor Caesar van belang is om de werkelijkheid enigszins te verbloemen of te veranderen, zijn de momenten waarop zijn het leger een nederlaag leidt. Romeins verlies wordt door Caesar verklaard aan de hand van slechte omstandigheden of het gebrek aan geluk (winst dankt hij daarentegen altijd aan zijn eigen kwaliteiten en aan de moed van zijn soldaten):

T6 Id aliquod de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque

⁶¹ Kimbrough (2014: 27).

⁶² *BG* 1.40.15

⁶³ Wyke (2007: 3).

opprimendae consilium caperent: primum, quod legionem neque eam plenissimam detractis cohortibus duabus et compluribus singillatim, qui commeatus petendi causa missi erant, absentibus propter paucitatem despiciebant; tum etiam, quod propter iniquitatem loci, cum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela coicerent, ne primum quidem impetum suum posse sustineri existimabant. Accedebat quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant, (...) (BG 3.2.2-5)

“Het gebeurde om een aantal redenen, dat de Galliërs plotseling het plan opvatten om de oorlog te hervatten en het legioen te onderdrukken: ten eerste, omdat ze op het legioen neerkeken, weinig in aantal en niet volledig omdat twee cohorten waren weggenomen en omdat een groot aantal individuen absent waren, die waren weggestuurd om te zoeken naar bevoorrading. Dan immers, door de ongunstigheid van de plaats, terwijl ze zelf uit de bergen in het dal konden rennen en speren konden werpen, meenden ze dat ze niet eens hun eerste aanval zouden kunnen weerstaan. Daar kwam bij dat ze boos waren omdat hun kinderen van ze waren weggenomen onder de naam van gijzelaars, (...)”

In de gevechten die Caesar beschrijft komen de Romeinen het vaakst als winnaars uit de strijd, als dit echter altijd het geval zou zijn, zou dat weer afbreuk doen aan de (schijnbare) objectiviteit. Daarnaast was het natuurlijk ook zo dat de soldaten van Caesar na de oorlog terug zouden keren naar Rome. Als Caesar dan de feiten volledig veranderd had, dan zou dat tegen hem werken omdat in de communicatieve *memoria* (deels gecreëerd door de overleveringen van de soldaten aan hun familie) een ander beeld van de oorlog zou bestaan dan het beeld weergegeven in Caesars teksten. Caesar kan dus niet anders dan de nederlagen wel in zijn notities op te nemen. Hij kan echter wel de manier waarop bepaalde nederlagen tot stand kwamen proberen aan te passen en dat in het culturele geheugen te implementeren. Caesar streeft niet in eerste instantie naar een objectieve waarheid, maar hij houdt zich bezig met de indruk die hij achterlaat (onder andere als veldheer en staatsman) ten behoeve van zijn eigen *memoria*. In dit geval dus geheel volgens de gewoonte van historiografie heiligt het doel de middelen.

Naast de derde persoon enkelvoud gebruikt Caesar ook voortdurend het historisch praesens⁶⁴, waaronder een behoorlijk aantal historische infinitieven. Hierdoor drukt hij een bepaalde levendigheid en spanning uit in zijn vertelling. Het effect hiervan is dat het lijkt alsof de actie voor de ogen van lezer of toehoorder gebeurt. Siedler⁶⁵ legt dit uit aan de hand van passage 1.7 uit *De Bello Gallico*:

⁶⁴ Siedler (1956: 29).

⁶⁵ Siedler (1957: 29).

T7 cum id nuntiatum esset eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci et, quam maximis postest itineribus, in Galliam ulteriorem contendit et ad Genavam pervenit.

“Toen dit bericht was dat zij door onze provincie probeerden een tocht te ondernemen, haastte hij (Caesar) zich om uit de stad te vertrekken en, in zo lang mogelijke etappes als hij kon, snelde hij naar de andere kant van Gallië en bereikte hij Genève.”

De schrijfstijl die Caesar hier gebruikt (drie maal een historisch praesens en een climax) past precies bij de actie die hij beschrijft. De acht dagen durende mars over 600 mijl legde Caesar met een grote snelheid af en dat laat hij ook zien door de actie slechts in één zin te beschrijven en deze in een climax te laten eindigen. Daarmee bouwt hij in zijn schrijven dezelfde snelheid en spanning op die ook in de tocht zelf aanwezig waren.

Een andere syntactische troef die Caesar in zijn teksten toepast, is het gebruik van speeches. Dit doet hij zoals Lucianus (*Quomodo historia conscribenda sit* 58) beschrijft dat het moet gebeuren:

T8 ἦν δέ ποτε καὶ λόγους ἐροῦντά τινα δεήσῃ εἰσάγειν, μάλιστα μὲν εὐοκότεα τῷ προσώπῳ καὶ τῷ πράγματι οἰκεῖα λεγέσθω, ἔπειτα ὡς σαφέστατα καὶ ταῦτα.

“als ook ooit wanneer iemand vraagt met een smeekbede om speeches toe te voegen, het meest moet men spreken passend bij het karakter van de spreker en van de zaak; daarna, ook hier weer, [moet men] zo duidelijk mogelijk zijn.”

Een speech kan op verschillende manieren worden weergegeven, namelijk in de (vrije) indirecte rede en in de directe rede. Caesar heeft (vooral in *De Bello Gallico*) een duidelijke voorkeur voor de indirecte rede maar maakt gebruik van beide mogelijkheden omdat beiden ook eigen voordelen hebben. De indirecte speeches maken het Caesar mogelijk om het verhaal meer naar zijn eigen hand te zetten. Caesar had dan de mogelijkheid om de gedachte van de spreker weer te geven door middel van zijn zelf gekozen woorden, of om de gedachte van de spreker (licht) te veranderen naar eigen goeddunken of zelfs om een fictieve speech in de mond van een bepaalde spreker te leggen. Dit kan natuurlijk ook met een directe rede maar deze laatste wekt een meer objectieve indruk bij de lezer of toehoorder. Dat komt ook omdat de directe rede de syntax van een speech intact laat, terwijl

je voor de indirecte rede de zin moet aanpassen⁶⁶, waardoor de woorden alleen al door de syntactische processen 'aangetast worden'. Daarnaast biedt de indirecte rede ook de mogelijkheid om te intervenieren in het verhaal zonder het verhaal echt te onderbreken. De directe rede onderbreekt het verhaal echt en brengt dus ook wat meer levendigheid in de tekst.

Dat Caesar veel gebruik maakt van deze indirecte rede is goed te begrijpen, maar hoe komt het dan dat hij, naar mate de tekst en de tijd vordert, steeds vaker daarvan afwijkt en kiest voor de directe rede? Allereerst, zoals we hierboven hebben gezien, komt de directe rede geloofwaardiger over op de lezer. Daarnaast biedt een directe rede grotere levendigheid binnen het verhaal. Wanneer Caesar er dus voor kiest om deze techniek te gebruik gaat het hem niet (meer) alleen om het chronologisch opsommen van feiten en gebeurtenissen maar ook om de lezer meer emotioneel bij het verhaal te betrekken door het verhaal dichterbij te brengen. Verder brengt de directe rede ook als voordeel met zich mee dat hierdoor een mogelijkheid wordt gecreëerd om de aandacht van andere zaken af te leiden⁶⁷. In boek zeven van *De Bello Gallico* en in *De Bello Civili* in z'n geheel maakt Caesar vaker gebruik van de directe rede. In dat jaar, 52 v. Chr., liep Caesar dan ook grote gevaren⁶⁸ en verloor zelfs een belangrijke slag tijdens het beleg van Gergovia. Het is ook tijdens dat beleg dat Caesar een directe speech bij Lucius Fabius in de mond legt :

T9 "Quoniam" inquit, "me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum deduxi. Vos data facultate vobis consulite" Simul in medios hostes irrupit duobusque interfectis reliquos a porta paulum summovit. Conantibus auxiliari suis "Frustra" inquit, "meae vitae subvenire conamini, quem iam sanguis viresque deficiunt. Proinde abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite." Ita pugnans post paulum concidit ac suis saluti fuit. (BG 7.50.4-6)

“Aangezien ik mezelf niet tegelijkertijd met jullie kan redden” zei hij “zal ik zeker zorgen voor jullie leven, jullie die ik in gevaar heb gebracht geleid door verlangen naar glorie. Redt jullie zelf wanneer aan jullie de gelegenheid is gegeven.” Tegelijkertijd stortte hij zich temidden van de vijanden en nadat er twee gedood waren hield hij de rest een eindje bij de poorten weg. Tegen de zijnen die hem probeerden te hulp te komen zei hij : “zinloos, proberen jullie mijn leven te redden, mij bij wie bloed en krachten zich al terugtrekken. Daarom, ga weg, terwijl er nog een gelegenheid is, en keer terug naar jullie legioen.” Zo vechtend stierf hij kort daarna en bracht hij redding voor de zijnen.”

⁶⁶ Het gebruik van de Acl komt dan ook zeer regelmatig voor in de commentarii.

⁶⁷ Hunink (2009: 330).

⁶⁸ Hunink (2009: 330).

Caesar richt hiermee direct de aandacht op de dapperheid van deze Lucius Fabius en leidt dus ook automatisch de aandacht af van het verlies dat de Romeinen op dat moment lijden. Zoals gezegd gebruikt Caesar ook in *De Bello Civili* vaker de directe rede. Dit komt wellicht door de dood van Crassus in 53 voor Christus. Dit betekende dat er geen drie mannen meer waren die om de macht dongen maar slechts twee, Caesar en Pompeius. Caesar wilde met deze tekst zijn daden rechtvaardigen en zijn beschadigde imago herstellen. Hij had immers nog maar één tegenstander en hij moest alles op alles zetten om het volk voor zich te winnen. Deze emotionele betrokkenheid komt ook naar voren in het gebruik van de directe rede. In beide gevallen dus, zowel bij het gebruik van de directe als van de indirecte rede, heeft Caesar de controle over het verhaal maar de indruk die het op de lezer achterlaat is beduidend anders.

2.3.2 Lexicon

Een ander belangrijk punt is het woordgebruik van Caesar. Hij vermijdt te veel verschillende synoniemen en gebruikt geen termen die buiten het dagelijks taalgebruik vallen omdat ze bijvoorbeeld archaïsch zijn, de belangrijkste bron die we hiervoor hebben is Aulus Gellius die laat zien dat Caesar zelfs waarschuwde voor dergelijk taalgebruik:

T10 Vive ergo moribus praeteritis, loquere verbis praesentibus atque id, quod a C. Caesare, excellentis ingenii ac prudentiae viro, in primo de analogia libro scriptum est, habe semper in memoria atque in pectore, ut "tamquam scopulum, sic fugias inauditum atque insolens verbum". (Noctes Atticae 1.10.4)

“Leef dus volgens de normen van het verleden, maar spreek met de woorden van het heden en heb altijd in je geheugen en in je hart dat wat door Gaius Caesar, een man van uitstekend talent en wijsheid, in het eerste boek *De Analogia* geschreven is, dat “je moet ontvluchten, zoals je ook een rots zou ontvluchten, een vreemd en onbekend woord”.”

Maar niet alleen Caesar waarschuwt daarvoor, ook Lucianus⁶⁹ vertelt dat het van belang is om op het woordgebruik te letten wanneer men geschiedschrijving schrijft en geen ‘markt-jargon’ te gebruiken noch te diepzinnige uitdrukkingen. Hoe Caesar hiermee omgaat is te zien in de manier waarop hij er bijvoorbeeld zelf voor kiest om consequent *flumen* te gebruiken in plaats van eventuele andere

⁶⁹ Lucianus *Quomodo historia conscribenda sit* 44

mogelijkheden als *fluvius* en *amnis*⁷⁰. Het gaat er alleen om het juiste, passende woord te kiezen (*verbum proprium*) dat precies datgene uitdrukt wat je wilt uitdrukken⁷¹. Een passage waarin Caesar zelf afwijkt van zijn gewoonte om simpele termen te gebruiken is de passage waarin hij een brug bouwt over de Rijn. Deze passage en de bijzondere termen daarin zullen worden besproken in het volgende hoofdstuk.

2.3.3 Inhoud

We hebben tot nu toe gezien dat Caesar zich goed houdt aan de verschillende conventies die horen bij het genre van *historia*, maar dat is niet altijd het geval. Het eerste dat opvalt wanneer men *De Bello Gallico* begint te lezen, is dat Caesar aan het begin niet de moeite neemt om te vertellen waarover hij zal gaan spreken en waarom dat wat hij zal bespreken zo belangrijk is (zoals Livius, Thucydides en andere historici wel deden)⁷². Caesar steekt daarentegen meteen van wal met zijn verhaal en bespreekt ter verduidelijking de geografische en etnische setting waarin hij zich op dat moment bevindt:

T11 Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. (BG 1.1.1)

“Gallië als geheel is verdeeld in drie delen, waarvan de Belgen er een bewonen, de Aquitaniërs een ander en het derde zij die in de taal van henzelf Kelten worden genoemd en in de onze Galliërs.”

Ook dit geeft meteen al blijk van de directheid en bondigheid waarmee Caesar het schrijven aanpakt. De reden dat hij dit doet heeft enerzijds te maken met het genre waarin hij schrijft: hoewel het deel uitmaakt van de historiografie blijven het notities waar bondigheid een belangrijke rol speelt. Daarnaast heeft het ook te maken, zoals eerder gezegd, met het publiek waarvoor hij schrijft. Het feit dat Caesar meteen met zijn verhaal begint brengt snelheid in zijn vertelling maar hij waakt er goed voor dat het niet onduidelijk wordt doordat hij aan het begin een hele korte schets geeft van de situatie.

Een volgend inhoudelijk punt kan worden omschreven als ‘herhaling’. Doordat Caesar vaak dezelfde termen gebruikt ontstaan er vanzelf herhalingen in de tekst, van woorden en daarmee ook van bepaalde ideeën. Dat heeft als voordeel dat de boodschap duidelijk overkomt en vooral ook in

⁷⁰ Door weinig gebruik te maken van synoniemen ontstaan er regelmatig herhalingen. Dit zal verder op in deze scriptie besproken worden.

⁷¹ von Albrecht (1996: 416).

⁷² Lucianus *Quomodo historia conscribenda sit* 52.

het geheugen blijft van de lezer of toehoorder. Deze herhalingen kunnen we al zien bij Cato Maior, waar we de Romeinse proza laten beginnen. Hij gebruikt ze om, middels woordclusters, een structuur in zijn tekst aan te brengen⁷³. Woordherhalingen en klankeffecten maakten het mogelijk om bepaalde woorden of woordgroepen te versterken en te (laten) onthouden. Dit laatste kunnen we ook lezen bij Quintilianus wanneer hij spreekt over de relatie tussen het schrift en het geheugen in de volgende passage:

T12 Illud neminem non iuvabit, isdem quibus scripserit ceris ediscere. Sequitur enim vestigiis quibusdam memoriam, et velut oculis intuetur non paginas modo sed versus prope ipsos, estque cum dicit similis legenti. Iam vero si litura aut adiectio aliqua atque mutatio interueniat, signa sunt quaedam quae intuentes deerrare non possumus. Ista ratio, ut est illi de qua primum locutus sum arti non dissimilis, ita, si quid me experimenta docuerunt, et expeditior et potentior. Ediscere tacite (nam id quoque est quesitum) erat optimum <si> non subirent velut otiosum animum plerumque aliae cogitationes, propter quas excitandus est voce, ut duplici motu iuuetur memoria dicendi et audiendi. Sed haec vox sit modica et magis murmur. Qui autem legente alio ediscit in parte tardatur, quod acrior est oculorum quam aurium sensus, in parte iuari potest, quod, cum semel aut bis audierit, continuo illi memoriam suam experiri licet et cum legente contendere. (Institutio Oratoria 11.2.32-34)

“Een ding zal iedereen helpen, van dezelfde tabletten iets te leren waarop hij het had geschreven, want hij zal zekere sporen volgen naar de herinnering en door het oog wordt niet alleen gekeken naar de pagina’s maar op de verzen zelf, en het wordt gelezen terwijl hij spreekt. Als het schrijven onderbroken zou zijn door ofwel een kleine toevoeging of verandering, zijn er zekere tekens, waardoor we na er op gekeken te hebben niet meer kunnen wegdwalen. Deze ratio is niet afwijkend van de kunst, over welke ik eerder gesproken heb, en is zowel vlotter als ook meer effectief, zoals dat wat door mij geëxperimenteerd is kan onderwijzen. Of men moet leren in stilte (want dit is ook een vraag) dat is het best als niet andere gedachtes binnenkomen zoals vaak in een rustige geest. Deze moet dus opgewekt worden door stemmen, zodat het geheugen wordt geholpen door de dubbele beweging van het spreken en luisteren. Maar de stem moet gematigd zijn en meer een gefluister. Maar degene die leert van een andere lezing, aan de ene kant zal het proces trager zijn want de perceptie van de ogen is scherper dan die van de oren, aan de andere kant kan het helpen, dat, wanneer ze het een of twee keer hebben gehoord, het

⁷³ Sciarrino (2010: 58-59).

mogelijk is om ons geheugen meteen te testen en het te vergelijken met de stem van de lezer.”

Om een bepaalde tekst of boodschap te onthouden is herhaling van belang. Dit gaat het makkelijkst wanneer je de tekst meerdere keren kunt lezen of zowel kunt lezen als ook kunt horen. Voor een belangrijk gedeelte van het publiek van Caesar was dit echter niet mogelijk dus moest Caesar zorgen voor een andere wijze van herhaling zoals we ook zien bij Cato. Een voorbeeld van een passage waar deze herhaling duidelijk naar voor komt is te vinden in het vierde boek⁷⁴:

T13 Hostes proelio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt ; obsides sese daturos quaeque imperasset facturos polliciti sunt. Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britanniam praemisum. Hunc illi e navi egressum, cum ad eos oratoris modo Caesaris mandata deferret, comprehenderant atque in vincula coniecerant ; tum proelio facto remiserunt et in petenda pace eius rei culpam in multitudinem contulerunt et propter imprudentiam ut ignosceretur petiverunt. Caesar questus quod, cum ultro in continentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere se imprudentiae dixit obsidesque imperavit ; quorum illi partem statim dederunt, partem ex longinquiore locis arcessitam paucis diebus sese daturos dixerunt. (BG 4.27.1-6)

“De vijanden die in de strijd waren overwonnen, zodra ze waren bijgekomen uit hun vlucht, stuurden meteen legaten naar Caesar ten behoeve van de vrede ; Ze beloofden om gijzelaars te geven en om alles te doen wat hij zou bevelen. Tegelijk met deze gezanten kwam Commenius de Atrebaat, die, zoals ik hierboven heb aangetoond, door Caesar naar Britannië vooruit was gestuurd. Zij hadden zich meester gemaakt van hem bij het verlaten van zijn schip en ze hadden hem in de boeien geslagen, toen hij aan hen als woordvoerder de instructies van Caesar overbracht. Ze hadden hem toen de strijd was afgelopen weer vrijgelaten en bij het verzoek om vrede schreven ze de oorzaak van deze zaak toe aan de massa en ze vroegen om vergeven te worden voor deze onvoorzichtigheid. Caesar, klagend over het feit dat zij, toen er ongevraagd legaten naar het vasteland waren gezonden om om vrede te vragen, zonder reden de oorlog waren begonnen, zei hun domheid te vergeven en legde gijzelaars op. Een gedeelte ervan gaven ze meteen, een deel uit verderweg gelegen plaatsen ontboden, zouden ze na enkele dagen geven, zeiden ze.”

⁷⁴ Gerbrandy (LXXIII/III: 240).

In dit gedeelte zien we een aantal herhalingen van woorden : *daturos* in 27.1 en 27.6, *pax* in 27.1, 4, 5, *petere* in 27.4 twee keer en in 27.5, *imprudentiam ignosceretur* in 27.4 en *ignoscere imprudentiae* in een chiasme in 27.5 en ten slotte ook verschillende vormen van *mittere* in 27.1, 2, 4 en 5⁷⁵. Dankzij deze herhaling wordt meteen duidelijk wat de rode draad is van dit verhaal. De belangrijke boodschap die men uit dit gedeelte moet onthouden is namelijk het feit dat de vijand Caesar steeds om vrede en vergiffenis vroeg voor de domheid die ze getoond hadden en dat Caesar zo vergevingsgezind was en hun verzoeken inwilligde. Verder wordt ook benadrukt dat de vijand steeds (zelf) gijzelaars gaf en niet het feit dat Caesar daarom vroeg als voorwaarde om het verzoek in te willigen. Een ander (naam)woord dat gedurende de hele vertelling zeer regelmatig terugkomt is ‘Caesar’. In tegenstelling tot het gebruik van de derde persoon zoals we dat onder 3.2.1 hebben gezien waarmee hij een afstand creëert tussen hemzelf en wat hij schrijft, zorgt het regelmatig noemen van zijn naam er juist voor dat men er even aan wordt herinnerd over wie deze tekst gaat en wie dus geroemd en herinnerd moet worden om zijn daden.

Naast woordherhaling lijkt Caesar het ook nodig te vinden om bepaalde termen, concepten, zaken of gevoelens meerdere malen uit te leggen :

T14 (...) *eisque qui per aetatem in armis esse non poterant in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Treverorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit.* (BG 5.3.4)

“ (...) nadat zij, die vanwege de leeftijd de wapens niet meer konden opnemen werden verborgen in het bos van de Ardennen, dat zich met een enorme omvang door het midden van het gebied van de Treveren uitstrekt, vanaf de rivier de Rijn tot waar het gebied van de Remers begint, begon hij de oorlog voor te bereiden.”

T15 *Ipse, cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima atque ab ripis Rheni finibusque Treverorum ad Nervios pertinet milibusque amplius quigentis in longitudinem patet, (...)* (BG 6.29.4)

“ Zelf, toen de granen begonnen te rijpen, vertrok hij naar de oorlog tegen Ambiorix door het bos van de Ardennen, dat het grootst is van heel Gallië en zich vanaf de oevers van de Rijn en

⁷⁵ Gerbrandy (LXXIII/III: 240).

de grenzen van het gebied van de Treveren uitstrekt tot aan de Neviërs en een veld beslaat van meer dan vijfhonderd mijl in lengte, (...)”

In bovenstaande citaten wordt dus twee maal uitgelegd hoe groot het bos van de Ardennen is. Ook het herhalen van bepaalde concepten gebeurt om nadruk te geven en precies deze concepten in het cultureel geheugen te implementeren. Een ander bijkomend voordeel van het herhalen van woorden en ideeën wanneer teksten voorgedragen werden, is het vasthouden van de aandacht van het publiek. Het publiek stroomde binnen en mensen kregen dus niet per definitie alles vanaf het begin mee, dankzij de herhaling waren ook de mensen die later binnenkwamen op de hoogte van de belangrijke punten uit het betoog.

Hoewel Caesar geen opsmuk toevoegt aan zijn taalgebruik doet hij dat wel in de inhoud op verschillende manieren. Door uit te wijden over gewoontes en gebruiken van de verschillende stammen en over de omgeving waarin hij zich bevindt zorgt hij ervoor dat het ook voor leken interessant en duidelijk blijft. Caesar prikkelt als het ware de verbeelding van zijn lezers en toehoorders. Het gedetailleerd beschrijven van plaatsen en gebeurtenissen werkt echter alleen wanneer dit spaarzaam gebeurt⁷⁶ en Caesar weet dit dan ook goed te doseren.

2.3.4 Conclusie

Kortom, nadat we in dit gedeelte van het onderzoek hebben gekeken naar de schrijfstijl van Julius Caesar kunnen we een aantal conclusies trekken. Caesars stijl wordt gekenmerkt door bondigheid en simpele zinsconstructies. Inhoudelijke ‘ornamenten’ brengt hij alleen maar aan in de vorm van korte onderbrekingen om bijvoorbeeld te vertellen over de cultuur van de Galliërs. Ook dit soort onderbrekingen dragen bij aan het begrip van de lezer. Al deze verschillende kenmerken van zijn schrijfstijl zet Caesar in om een zo breed mogelijk publiek te bereiken en op die manier zowel in het communicatieve als in het culturele geheugen terecht te komen. Het communicatieve geheugen wordt gevoed door de verhalen van de soldaten bij thuiskomst en door de jaarlijkse verslagen van Caesar. Maar het uiteindelijke doel van het op schrift stellen van zijn daden was natuurlijk niet om in het stadium van het communicatieve geheugen te blijven steken. Zoals we in het theoretisch kader zagen werd het schrift gebruikt om het cultureel geheugen te bereiken door canonisering van de teksten. Hoewel een *commentarius* in principe werd geschreven om vervolgens door een historicus te worden herschreven is het duidelijk dat Caesar niet zomaar notities schreef maar heel nauwgezet lette op de manier waarop hij zijn daden beschreef. En door alles met dusdanige aandacht te

⁷⁶ Lucianus *Quomodo historia conscribenda sit* 57.

verwerken, ging Caesar er waarschijnlijk vanuit dat ook zijn geschriften, na publicatie, invloed zouden hebben op zijn *memoria*.

3 Caesar als veldheer en staatsman

In dit gedeelte zal ik *De Bello Gallico* inhoudelijk behandelen (en ter verduidelijking ook hier en daar passages uit *De Bello Civili*), waarbij ik me zal richten op de wijze waarop Caesar zichzelf neerzet als staatsman en veldheer. De manier waarop hij zichzelf neerzet is van belang om te bepalen wat hij in zijn *memoria* wilde hebben.

De reden dat ik Caesar als staatsman en Caesar als veldheer niet los van elkaar zal onderzoeken heeft te maken met het feit dat deze twee ‘functie’ in Rome niet los van elkaar stonden. De ene functie kan niet volledig belicht worden zonder de andere functie erbij te betrekken en andersom⁷⁷. In Rome waren sociale status, militaire successen en politieke macht zeer met elkaar verweven. De hoogste militaire en politieke ambten behoorden toe aan de sociale elite en wanneer een generaal militaire successen behaalde kreeg hij bij thuiskomst vaak een hogere politieke ambt en bijbehorende sociale status⁷⁸. Deze sociale status werd weer doorgegeven aan de volgende generatie, zodat de cirkel rond was. Doordat de elitaire status van generatie op generatie werd onderhouden⁷⁹ kon een vooraanstaande Romein steeds refereren naar de positie van zijn voorouders om zijn eigen macht te versterken, zoals we ook hebben gezien bij de bespreking van *memoria* in het theoretisch kader.

Hoewel militair succes van belang was om verder te komen op sociaal en politiek gebied, was het niet per definitie zo dat men bij het verliezen van een veldslag een achteruitgang in zijn carrière te verduren kreeg⁸⁰. Dit kwam voor het belangrijkste deel doordat sociale, militaire en politieke status met elkaar verbonden waren door gezamenlijke deugden, ook wel het ‘aristocratisch ethos’ genoemd⁸¹. Nathan Rosenstein legt de werking van deze deugden voor de sociale elite als volgt uit:

“the existence of such generally accepted criteria of conduct furnished *victi* with a way of presenting themselves as successes despite their failures”⁸²

Dat wil zeggen dat de manier waarop een vooraanstaande Romein zich presenteerde, door middel van het schrift bijvoorbeeld, van groter belang was voor de manier waarop hij door het volk werd gezien en door toekomstige generaties gezien zou worden dan de daadwerkelijke feiten. De

⁷⁷ Goldsworthy (2006: 4).

⁷⁸ Rosenstein (1990: 9).

⁷⁹ Zoals we in het theoretisch kader zagen zijn er twee elementen nodig, namelijk dat de *memoria* gemaakt wordt en de volgende generaties de *memoria* onderhouden door voorgangers te herinneren en zelf daden aan de *memoria* toe te voegen.

⁸⁰ Rosenstein (1990: 114-115).

⁸¹ Rosenstein (1990: 1-2).

⁸² Rosenstein (1990: 115).

voornaamste reden dat ik heb besloten om me te richten op (een aantal van) deze deugden bij mijn onderzoek naar de inhoud van *De Bello Gallico* is juist omdat het ‘aristocratisch ethos’ een verbindende factor vormde tussen de verschillende generaties binnen de Romeinse elite. Wanneer een lid van de elite dus de *memoria* van zijn voorgangers wilde voortzetten en daarmee zijn plaats op de sociale ladder wilde verantwoorden of wanneer hij zijn plaats wilde verhogen (voor de toekomstige generaties) en zijn *memoria* wilde vergroten, zou hij naar deze deugden refereren. Het bezit van deze deugden maakte hem tot een goede veldheer en staatsman en dit bezit op schrift stellen zou ervoor zorgen dat hij ook als goede veldheer en staatsman in de culturele *memoria* zou komen.

De verschillende deugden (criteria zoals hierboven genoemd), die een staatsman moest bezitten en waarmee hij zich kon profileren, zijn van Plato tot Cicero veel besproken en regelmatig veranderd. Plato benoemde er zelf vier: σωφροσύνη, ἀνδρεία, δικαιοσύνη, ὁσιότης. Al vroeg waren deze deugden ook in Rome bekend en Cornificius bijvoorbeeld benoemde de volgende vier: *prudentia, iustitia, fortitudo, modestia*⁸³. In de tijd waarin Caesar opereerde was de discussie over het belang van de verschillende deugden in volle gang⁸⁴. Cicero definieerde de belangrijkste deugden op verschillende manieren gedurende zijn loopbaan⁸⁵. Op het moment dat Caesar in Gallië oorlog voerde waren de *De Oratore* en de *De Republica* van Cicero actueel. Het volgende zegt Cicero over de deugden in zijn *De Oratore*:

T16 Virtus autem, qua est per se ipsa laudabilis et sine qua nihil laudari potest, tamen habet pluris partis, quarum alia est alia ad laudationem aptior; sunt enim aliae virtutes, quae videntur in moribus hominum et quadam comitate ac beneficentia positae; aliae, quae in ingeni aliqua facultate aut animi magnitudine ac robore; nam clementia, iustitia, benignitas, fides, fortitudo in periculis communibus iucunda est auditu in laudationibus; (2.343)

“Deugd echter, die in zichzelf al bewonderenswaardig is en zonder welk niets kan worden geprezen, heeft toch meerdere delen, van welke sommigen meer dan anderen geschikt zijn voor lof; want er zijn immers sommige deugden, die zichtbaar zijn in de gewoonten van mensen en geplaagd zijn door de beleefdheid en liefdadigheid; en anderen, die zichtbaar zijn in een of andere natuurlijke aanleg of grootsheid en kracht van geest. Want vergevingsgezindheid, rechtvaardigheid, vrijgevigheid, trouw, moed in gemeenschappelijke gevaren zijn geliefd bij de toehoorder in lofprijzingen.”

⁸³ Weinstock (1971: 228).

⁸⁴ Weinstock (1971: 228).

⁸⁵ In zijn *De Finibus* 5.67 benoemde hij ze uiteindelijk als volgt: *fortitudo, temperantia, prudentia, iustitia*.

En ook in *De Republica* bespreekt Cicero deugden die grotendeels met de deugden uit *De Oratore* overeenkomen:

T17 Nec vero habere virtutem satis est quasi artem aliquam, nisi utare; (...) Nihil enim dicitur a philosophis, quod quidem recte honesteque dicatur, quod non ab iis partum confirmatumque sit, a quibus civitatibus iura discripta sunt. Unde enim pietas aut quibus religio? Unde ius aut gentium aut hoc ipsum civile quod dicitur? Unde iustitia, fides, aequitas? Unde pudor, continentia, fuga turpitudinis, adpetentia laudis et honestatis? Unde in laboribus et periculis fortitudo? Nempe ab iis, qui haec disciplinis informata alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus. (1.2)

“En niet is het inderdaad genoeg om deugd te hebben als een of andere kunst, als men het niet gebruikt; (...) Niets immers wordt gezegd door filosofen, dat juist en eerlijk wordt gezegd, dat niet door hen voortgebracht is en bevestigd is, door wie de wetten voor staten geschreven zijn. Vanwaar komt immers het plichtsgevoel of het religieuze gevoel? Vanwaar het recht dat wordt gesproken ofwel betreffende het buitenland ofwel het burgerlijk recht? Vanwaar rechtvaardigheid, trouw, gelijkheid? Vanwaar het schaamtegevoel, de ingetogenheid, het ontvluchten van schande, het verlangen naar lof en aanzien? Vanwaar de moed in arbeid en gevaar? Zeker van hen, die nadat ze gemaakt zijn door onderwijs, sommigen bevestigen door gewoonten, maar anderen bekrachtigen door wetten.”

Bij het bespreken van de manier waarop Caesar zichzelf als veldheer en staatsman neerzet moeten we er dus rekening mee houden dat de bespreking van deze deugden een soort literair cliché was geworden. Maar niet alleen litterair speelde dit een grote rol, ook maatschappelijk. De Romeinse bevolking, en dus ook het lezerspubliek van Caesar, verwachtte van een goede veldheer en staatsman dat hij in deze deugden excelleerde⁸⁶. Om dus in het cultureel geheugen te komen moest Caesar ervoor zorgen dat hij zich op een manier beschreef waarop hij aan de verwachtingen van zijn lezerspubliek voldeed wat betreft zijn ‘aristocratische ethos’:

“... Caesar, as one would (also) expect, shaped his persona according to desirable virtues”⁸⁷

Ik heb ervoor gekozen om in het volgende hoofdstuk de volgende deugden te behandelen: *virtus* (en

⁸⁶ Rosenstein (1990: 114).

⁸⁷ Grillo (2012: 37).

fortitudo), *iustitia* en *clementia*. Er zijn natuurlijk daarbuiten nog veel meer zaken die Caesar wilde overbrengen aan het nageslacht maar mijn keuze⁸⁸ is bepaald door het feit dat het alle drie deugden zijn met een overkoepelend karakter die in de context van ‘aristocratisch ethos’ regelmatig genoemd worden (zoals we hierboven al zagen). Daarnaast worden deze deugden verbonden door het feit dat ze in het belang van de staat werden uitgevoerd en ook ten tijde van oorlog van zeer groot belang waren (oorlog is immers ook het onderwerp van beide *commentarii*).

3.1 *Virtus* en *fortitudo*

*Virtus*⁸⁹ kan zowel, heel algemeen, ‘deugd’ betekenen als ook specifiekere deugden aanduiden als mannelijkheid, kracht en moed⁹⁰. Met *fortitudo* wordt mentale kracht, of moed, en ook fysieke kracht bedoeld. Ook mannelijkheid kan met *fortitudo* worden aangeduid, dit concept komt dus voor een gedeelte overeen met het concept *virtus*⁹¹, zoals Paul Murphy zegt: “*Virtus*, especially when it leads to *mors decora*, is *fortitudo*”⁹². Een belangrijk aspect van *virtus* is ook dat het gaat om een (verzameling van) deugd(en) die draait/draaien om de zorg die men heeft voor de *Res Publica*⁹³. Beide begrippen kunnen we terugvinden in *De Bello Gallico*; *fortitudo* één maal in 1.2.5⁹⁴, *virtus* echter komt talloze malen voor in dit werk⁹⁵. Regelmatige herhaling van dit begrip zorgt ervoor dat het tot de rode draad binnen het grotere geheel van de beschrijving van de oorlog gaat behoren.

Een passage waar moed en fysieke kracht bij Caesar samenkomen vinden we in boek vijf op het moment dat Cicero in gevaar verkeert en een gezant naar Caesar stuurt om hem om hulp te vragen. Caesar is al vanaf 5.25 niet meer in de beschreven verwickelingen betrokken omdat hij zich nog in Amiens bevindt, maar zodra hij de brief van Cicero ontvangt onderneemt hij actie en roept troepen bijeen. Van de drie legioenen die hij wilde inzetten in het gevecht waren er uiteindelijk maar twee beschikbaar, hierdoor was hij gedwongen om snel te handelen:

T18 *Caesar consilio eius probato, etsi opinione trium legionum deiectus ad duas redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur,*

⁸⁸ Beperkt door de omvang van deze scriptie.

⁸⁹ Bij het vertalen van de Latijnse begrippen maak ik in feite een dubbele vertaalsprong aangezien ik de begrippen opgezocht heb in de Lewis & Short, in het Engels, en ze daarna vertaald heb naar het Nederlands omdat mijn scriptie in het Nederlands is. Daarbij is het belangrijk dat we ons bewust zijn dat de Engelse vertaling het Latijnse begrip waarschijnlijk niet volledig dekt (door verschillende culturele implicaties die natuurlijk niet hetzelfde zijn) en dat het begrip daarbij dus nogmaals wordt vertaald.

⁹⁰ Lewis and Short (1891: 1997).

⁹¹ Lewis and Short (1891: 772).

⁹² Murphy (1977: 243).

⁹³ Grillo (2012: 51).

⁹⁴ Meusel Vol. 1 (1887: 1325).

⁹⁵ Meusel Vol. 2.2 (1893: 2332-2337).

quantoque in periculo sit. (BG 5.48.1-2)

“Caesar, toen zijn (van Labienus) overweging was goedgekeurd, plaatste in snelheid toch één mogelijkheid tot hulp voor een algehele redding, hoewel toen zijn verwachting van drie legioenen was neergehaald, hij het weer had bijgesteld naar twee legioenen. Hij kwam aan in lange etappes in het gebied van de Nerviërs. Daar vernam hij van krijgsgevangenen, wat er bij Cicero gebeurde, en in wat voor gevaar hij zich bevond.”

In het gebied van de Nerviërs besluit Caesar om Cicero een brief terug te sturen. De Galliërs kregen dankzij verkenners het bericht dat Caesar versterking kwam brengen:

T19 Galli re cognita per exploratores obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendum. Hae erant armata circiter milia LX. 2 Cicero data facultate Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstrativum, repetit, qui litteras ad Caesarem deferat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: 3 perscribit in litteris hostes ab se discessisse omnemque ad eum multitudinem convertisse. 4 Quibus litteris circiter media nocte Caesar adlatis suos facit certiores eosque ad dimicandum animo confirmat. (...) 6 Erat magni periculi res tantulis copiis iniquo loco dimicare; (BG 5.49.1)

“De Galliërs bekend met de toestand door verkenners verlieten de belegering, om met al hun troepen snel naar Caesar te marcheren. Ze waren met ongeveer zestigduizend gewapenden. Cicero, toen de gelegenheid was gegeven, vroeg opnieuw een Galliër via dezelfde Verico, die hierboven al genoemd is, die de brief naar Caesar zou brengen; hij verzocht hem dringend om de reis voorzichtig en oplettend aan te gaan: hij schreef in de brief dat de vijand bij hemzelf was weggegaan en dat de hele menigte zich nu tegen hem (Caesar) keerde. Toen deze brief rond middernacht bij Caesar was gebracht, bracht hij de zijnen op de hoogte en hij versterkte hun moed voor de strijd. (...) Het was een zaak van groot gevaar om met zo weinig troepen te strijden op ongunstig terrein.”

Cicero waarschuwt Caesar voor het grote aantal Galliërs en voor het gevaar dat daarmee gepaard gaat. Caesar is zich daarvan bewust en gebruikt de gelegenheid om zijn troepen nog extra aan te moedigen. Herhaling van het concept ‘gevaar’ wordt in deze passages gebruikt om het gevaar te benadrukken waarin Cicero zich bevindt en dat Caesar tegemoet gaat. Allereerst komen we *periculo* tegen in 4.48.2, daarna wordt het gevoel van gevaar benadrukt door de waarschuwing van Cicero in 5.49.2 en het gevaar (*periculi*) wordt nogmaals benoemd door Caesar in 5.49.6. Opvallend is ook in

dit geval de manier waarop de naam van Cicero en Caesar worden ingezet. De tegenstelling is duidelijk, Cicero bevindt zich echt IN het gevaar en Caesar gaat naar het gevaar toe om Cicero te helpen. En Caesar weet ook dit gevaar te overwinnen: dankzij een list lokt hij de vijand naar zijn kamp en verslaat hem⁹⁶. Ondanks het gevaar dat Caesar liep, deinsde hij er niet voor terug om met zijn troepen Cicero hulp te geven en de vijand tegemoet te treden. Dit gevecht loopt dus uit op een grote overwinning voor Caesar waarin HIJ een groot gedeelte van de vijand doodt en allen hun wapens afneemt (occidit, exuit). Hoewel de soldaten hebben gevochten, wordt de derde persoon enkelvoud hier gebruikt om te laten zien dat Caesar duidelijk het brein achter de acties is, en dat hij ook de legioenen in de strijd heeft geleid. Dankzij het gebruik van de derde persoon enkelvoud wordt het duidelijk dat Caesar de positieve uitkomst van de strijd dan ook volledig op zichzelf betreft. Verder op echter prijst Caesar juist de moed van Cicero en zijn legioen(en):

T20 Ciceronem pro eius merito legionemque collaudat; centuriones singulatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. (...) 5 Postero die contione habita rem gestam proponit, milites consolatur et confirmat: 6 (...) quod beneficio deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo neque hostibus diutina laetatio neque ipsis longior dolor relinquatur. (BG 5.52.4)

“Hij prees Cicero en zijn legioen voor hun verdiensten; de centurio’s en krijgstribunen noemde hij afzonderlijk, van wie de getuigenis van Cicero opmerkte dat ze uitzonderlijke moed bewezen hadden. (...) De volgende dag toen een krijgsvergadering werd gehouden legde hij voor wat er was gebeurd, hij troostte soldaten en sprak ze moed in: (...) omdat het verlies door de hulp van de onsterfelijke goden en door de moed van jullie weer goed gemaakt was en niet was de blijdschap bij de vijand langdurig noch werd bij henzelf zelf een langere pijn achtergelaten.”

Maar ook deze lofprijzing is niet geheel zonder eigenbelang. Door de moed van zijn soldaten te prijzen zegt Caesar ook iets over zijn eigen *virtus*. Hij is immers uiteindelijk de leider van deze legioenen en hij is ook degenen die ze steeds het voorbeeld geeft en deze moed inspreekt zoals we eerder hebben gezien. De manier waarop Caesar soldaten en centurio’s precies moed weet in te spreken wordt duidelijk in het eerste boek bij de expeditie tegen Ariovistus en de Germanen. Caesar krijgt dankzij Galliërs en kooplui in Besançon informatie over zijn tegenstander, de Germanen:

⁹⁶ BG 5.51.4

T21 (*Gallorum ac mercatorum*), qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse paredebant (saepe numero sese cum his congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant ferre potuisse), tantus subito timor omnem exercitum occupavit ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. (BG 1.39.1)

“(van Galliërs en koopmannen), die vertelden dat de Germanen enorm groot van gestalte waren, met ongelooflijke moed en oefening in de strijd (vaak waren ze met hen samengekomen en ze zeiden dat ze zelfs niet hun gezicht en hun felle ogen hadden kunnen verdragen). Plotseling bezette een zo grote angst het hele leger dat deze de geesten en harten van allen niet gematigd verwardde.”

De Germanen worden beschreven als een zowel fysiek als mentaal sterke tegenstander en deze beschrijving maakt de verschillende centurio's, waarmee Caesar ten strijde zou trekken, bang. Niemand durft meer met Caesar mee te gaan, zelfs niet de ervaren strijders, en om niet laf te lijken verzinnen ze excuusjes. Caesar besluit daarop een krijgsraad te houden en spreekt zijn mannen toe:

T22 (...) *Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? Aut cur de sua virtute aut de ipsius diligentia desperarent? (...) Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitet, sibi que eam pratoriam cohortem futuram.* (BG 1.40.4/15)

“(...) Want als hij door woede en waanzin een bewogen oorlog was begonnen, wat vreesden ze toch? Of waarom zouden ze wanhopen over hun eigen moed of over zijn (van Caesar) eigen voorzorg? (...) Want als verder niemand zou volgen, dan ging hij toch alleen met het tiende legioen op weg, over welke hij geen twijfels had, zij zou dan zijn eigen lijfwacht zijn.”

Caesar maakt hier in de vrije indirecte rede duidelijk dat er geen reden is om bang te zijn. Door voor deze weergave te kiezen zorgt Caesar ervoor dat hij aan de ene kant de aandacht van de lezer richt op wat hij te zeggen heeft maar aan de andere kant onderbreekt hij niet volledig de vertelling waardoor het verband duidelijk blijft tussen het moment voor de speech waarop de centurio's nog bang waren en het moment na de speech waarop de centurio's overtuigd zijn om mee te gaan. De speech is de reden dat de centurio's meegaan en maakt dus onderdeel uit van het verhaal. Maar voordat hij iedereen heeft weten te overtuigen van het belang van de oorlog en van de nutteloosheid van hun angst, komt hij tot de conclusie dat hij zelf (wat de andere centurio's ook doen) hoe dan ook

zal gaan. Caesar neemt zijn verantwoordelijkheid, hier toont hij een hoogtepunt van *virtus*. Hij speelt hier niet in op de gevoelens van de centurio's, het is geen chantage, slechts een beschrijving van de situatie. Even later kunnen we lezen dat de redevoering op zo'n manier is uitgesproken dat er geen sprake meer is van angst onder de centurio's:

T23 Hac oratione habita mirum in modum conversae sunt omnium mentes summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est, (...) (BG 1.41.1)

“Toen deze redevoering was gehouden waren de gedachtes van allen gedraaid in buitengewone mate en er onstond toen een zeer grote enthousiasme en verlangen om oorlog te voeren.”

Caesar krijgt het dus voor elkaar om zijn mannen moed in te spreken door zelf *virtus* te tonen en door de juiste toon aan te slaan en de juiste woorden te gebruiken. Deze overtuigingskracht kan worden omschreven als *auctoritas*⁹⁷. Daarbij wordt de *virtus* van Caesar en zijn mannen alleen maar groter wanneer ze de tegenstanders uiteindelijk ook weten te verslaan, de tegenstanders die zelf in eerste instantie zo geprezen werden om hun *virtus*.

Bovenstaande voorbeelden waren voorbeelden van de moed van Caesar in een gevechtssituatie maar Caesar toont ook moed op het gebied van technisch inzicht en handelingen. Het beste voorbeeld hiervan is de bouw van de brug over de Rijn in boek vier⁹⁸. De belangrijkste reden voor de oversteek was het wraak nemen op de Germanen. Maar daarnaast had hij ook nog een rekening te vereffenen bij de Usipetes en de Tenctheri en had hij beloofd om de Ubii te helpen die te lijden hadden van de Sueben.

T24 Caesar his de causis quas commemoravi⁹⁹ Rhenum transire decreverat ; sed navibus transire neque satis tutum esse arbitrabatur neque suae neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, etsi summa difficultas faciendi pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum aut aliter non traducendum exercitum existimabat. Rationem pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia. Paulum ab imo praecuta dimensa ad altitudinem fluminis intervallo pedum duorum inter se iungebat. Haec cum machinationibus immissa in flumen defixerat

⁹⁷ Lewis and Short (1891: 199).

⁹⁸ Een ander voorbeeld kan men vinden in boek 7 bij de omschrijving van de bouw van de omwalling van Alesia.

⁹⁹ Hier zien we heel opvallende de eerste persoon enkelvoud waaruit Caesar duidelijk naar voren komt als objectieve verteller die buiten de daadwerkelijke gebeurtenissen staat. Zoals we gezien hebben in het eerste hoofdstuk.

fistucisque adegerat, non sublicae modo drecte ad perpendiculum, sed prone ac fastigate, ut secundum naturam fluminis procumberent, iis item contraria duo ad eundem modum iuncta intervallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim atque impetu fluminis conversa statuebat. Haec utra insuper bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorū iunctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur ; ... (BG 4.17.1-6)

“Caesar had om die redenen die ik in herinnering heb gebracht besloten om de Rijn over te steken. Maar hij meende dat oversteken met de schepen niet veilig genoeg was en hij achtte dat beneden zijn waardigheid en die van het Romeinse volk. En, ook als met het bouwen van de brug een zeer groot probleem werd opgeleverd, door de breedte, snelheid en diepte van de rivier, toch moest hij zich tot het uiterste inspannen of anders het leger niet overbrengen meende hij. Voor de brug gebruikte hij de volgende techniek : twee balken van anderhalve voet dik. Hij bond ze onderling vast op twee voet afstand van elkaar, vanaf de onderkant een beetje gepunt, de lengte [afhankelijk] van de diepte van de rivier. Nadat dezen in de rivier waren geplaatst met machines, zette hij ze vast en heidde ze in met heiblokken. Niet loodrecht op de manier van brugpalen, maar in een helling en toegespitst zodat ze met de stroom als een tweede natuur voorover zouden hellen. In het lagere deel daar tegenover, telkens op een afstand van veertig voet plaatste hij dezelfde twee (constructie van twee palen) op dezelfde manier, maar nu tegen de kracht en stuwning van de stroom in. Nadat tussen dezen een dwarsbalk werd gelegd van twee voet dikte, zo groot als de verbinding verwijderd was van de balken, werden ze bij de uiterste delen vastgemaakt met elk twee pinnen; ...”

Deze beroemde passage uit *De Bello Gallico* is zo beroemd voornamelijk omdat Caesar hier zeer technische begrippen gebruikt die niet passen bij het simpele taalgebruik dat we kunnen vinden in de rest van *De Bello Gallico*. Door deze tegenstelling springt deze passage er echt uit en we kunnen het dan ook beschouwen als een soort ‘show-moment’ van Caesar, waarbij hij hier juist een breed vocabulair laat zien. Allereerst al weigert Caesar om de oversteek te maken met behulp van de boten die de Ubii beschikbaar hadden gesteld, onder andere omdat hij dat beneden zijn waardigheid en die van het Romeinse volk vindt. Deze waardigheid moet Caesar vervolgens waar gaan maken met de bouw van deze deze brug, een ongelooflijke technische prestatie voor deze tijd. Dit laatste wordt ook benadrukt, het gaat hier niet om een ‘gewone’ rivier maar om een hele brede, snelle en diepe rivier waarvoor dus bijzondere technische expertise nodig is én ook durf (*virtus*) om deze expertise daadwerkelijk ten uitvoer te brengen. Dit bood Caesar ook de mogelijkheid om de Germanen alvast

te tonen uit wat voor hout zijn leger gesneden was. Als hij dit durfde dan moesten de Germanen vrezen voor wat er nog meer zou volgen!¹⁰⁰

Ook in deze passage valt de derde persoon op¹⁰¹, allereerst in dit zinnetje: *Rationem pontis hanc instituit*. 'Voor de brug gebruikte hij de volgende techniek.'. De derde persoon wordt daarna ook gebruikt in de beschrijving van de bouw. Het lijkt hiermee alsof hij niet alleen de beslissing neemt dat er een brug gebouwd moet worden maar dat hij het bouwen van de brug op zich ook zelf onderneemt¹⁰². De lastige technische begrippen staan er niet voor niets in dit geval ; ze staan er om de moeilijkheid van deze taak extra te benadrukken. De lezer of toehoorder moet als leek na het lezen of horen van deze passage, enorme bewondering voor Caesar hebben gehad. Zowel voor zijn durf om een dergelijke taak te ondernemen als ook voor zijn kunde die versterkt wordt door de onbegrijpelijke termen.

In *De Bello Civili* stuiten we op een probleem wat betreft het gebruik van het begrip *virtus*. Zoals we hebben gezien betekent *virtus* zowel dapperheid of kracht als ook zorg voor de eigen *res publica*. Hoewel deze twee betekenissen prima te verenigen zijn in een oorlog tegen een niet-Romeinse vijand is het veel lastiger om hard te maken dat je in het belang van de republiek bezig bent wanneer je je *virtus* juist inzet om je daar tegen te keren¹⁰³. Het gaat in het tweede geval namelijk om een burgeroorlog, de *virtus* wordt dus gebruikt tegen de eigen burgers.

Een mogelijke oplossing voor dit probleem ligt in het feit dat Caesar, in tegenstelling tot wat we in *De Bello Gallico* hebben gezien, het begrip *virtus* niet toepast op zijn vijanden maar enkel op zichzelf en op zijn eigen troepen. Daarmee benadrukt hij dat hij moed toont in het belang van de republiek en zijn tegenstander wellicht ook moed toont maar niet per se in het belang van de republiek¹⁰⁴. Een andere mogelijkheid om het probleem te vermijden is het verbinden van het begrip *virtus* met momenten waarop Caesar terugslaat en zich verdedigt in een gevecht en niet met momenten waarop soldaten (= mede-Romeinen) gedood worden¹⁰⁵. In onderstaande passage wordt een combinatie van bovenstaande mogelijkheden getoond :

T25 hoc pugnabatur loco et propter angustias iniquo, et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur. Tamen virtute et patientia nitebantur atque omnia vulnera sustinebant. (BC 1.45.6-7)

¹⁰⁰ Hier is een vergelijking met Xerxes die de Bosporus verbindt in Herodotus onvermijdelijk. Caesar plaatst zich hiermee in de voetsporen van grootheden; van Herodotus als schrijver en van Xerxes als veldheer.

¹⁰¹ Een derdelijk gebruik van de derde persoon enkelvoud zagen we al eerder in BG 5.41.4.

¹⁰² Riggsby (2006: 104).

¹⁰³ Grillo (2012: 51-52).

¹⁰⁴ Grillo (2012: 52/54-55).

¹⁰⁵ Grillo (2012: 53).

Dit werd bevochten op een ongunstige plek door de smalheid en omdat ze waren opgesteld aan de voet van de berg, zodat er geen enkel wapen tevergeefs naar hem werd geworpen. Toch werden ze uitmuntend door moed en geduld en verdroegen alle wonden.

In deze passage laat Caesar de moed van zijn eigen leger zien op een moment dat zijn manschappen zich moeten verdedigen in een voor hen zeer ongunstige situatie. De *virtus* wordt dus niet gebruikt tegen mede-Romeinen in een aanval.

3.2 Iustitia

Caesar had een juridische achtergrond: hij studeerde rhetorica en behandelde verschillende rechtszaken als advocaat. Hij bekleedde politieke en religieuze posities die kennis en toepassing van de Romeinse wet vereisten. Op die manier was Caesar dus bekend met de praktische en met de filosofische aspecten van het Romeins recht¹⁰⁶. Met deze kennis begon hij dus ook aan de oorlog tegen Gallië. En dat is goed te merken aan de manier waarop hij stilstaat bij de verschillende gebruiken van Gallië in boek zes¹⁰⁷.

Maar *iustitia* staat niet alleen voor een handelingswijze ‘volgens de wet’ maar ook voor een ‘rechtvaardige’ handelingswijze (in de abstracte/morele betekenis van het woord)¹⁰⁸. Beide betekenissen spelen een rol bij het voeren van oorlog, vooral als de desbetreffende oorlog een zogeheten ‘*Bellum Iustum*’¹⁰⁹ is. De kern van een *Bellum Iustum* is dat men om een gerechtvaardigde reden de oorlog begint¹¹⁰. Dat wil zeggen dat er oorlog wordt gevoerd om Rome of een bondgenoot van Rome te verdedigen. De moderne discussie omtrent de *Bellum Iustum* (‘just war’) heeft niet zozeer betrekking op diens definitie maar meer op de vraag of deze term alleen werd gebruikt in filosofische context (door bijvoorbeeld Cicero¹¹¹) of dat het gewone volk ook moest worden overtuigd van het feit dat een oorlog om de juiste redenen gevoerd werd¹¹². Er zijn echter verschillende redenen om ervoor te pleiten dat filosofen niet de enige waren die zich met rechtvaardiging van de oorlog bezig hielden, zo beargumenteert Andrew Riggsby¹¹³:

¹⁰⁶ VerSteeg (2004: 577).

¹⁰⁷ In de eerste paar regels van het eerste boek kondigt hij de verschillen in taal, gebruiken en wetten al aan.

¹⁰⁸ Lewis and Short (1891: 1020).

¹⁰⁹ Het verklaren van oorlogen moest gedaan worden door de *fetiales*, zodat er een evenwicht was tussen goddelijk en aards recht. Het onjuist verklaren van oorlog kon ervoor zorgen dat de goden boos werden.

¹¹⁰ Tatum (2008: 47-48).

¹¹¹ *De Officiis* 1.34-36/*De Republica* 3.34-35

¹¹² Riggsby (2006: 161).

¹¹³ Riggsby (2006: 166).

“First, charges of Roman hypocrisy¹¹⁴ presume an anachronistic relationship between motivation and justification. Second, the theory of the just war is well grounded. That is, its connections to the ethics of individual life are close enough to give it real moral force. Thus Republican Roman claims to have fought “just” wars are not, in their own terms, special pleading. Third, there were religious reasons for the Romans to think that their wars both were and should be just.”

Vooral de tweede reden is erg interessant omdat het gaat over het feit dat regels voor de oorlogvoerende partijen niet veel verschilden van de regels voor individueel handelen¹¹⁵. Waar burgers rechtvaardiging verwachtten in situaties van geweld onder individuen, verwachtten ze dat ook wanneer een Romeins veldheer en politicus een oorlog aangaat. Dit zal ook blijken uit de inhoud van *De Bello Gallico*.

Caesar, met zijn juridische achtergrond en zijn doel om als goede veldheer en staatsman in het geheugen vereeuwigd te worden, maakt al vroeg in zijn werk de verwachtingen van het volk waar:

*T26 Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium (...)*¹¹⁶ (BG 1.45.3)

“Als het dus nodig was dat men zou kijken naar de langste tijd, was de heerschappij van het Romeinse volk in Gallië zeer gerechtvaardigd.”

Dat Caesar al zo vroeg in zijn verhaal deze claim maakt hangt samen met zijn bondige manier van vertellen, de lezer krijgt al snel het antwoord op een belangrijke vraag en weet dus meteen waar hij aan toe is.

Het rechtvaardigen van zijn oorlog doet Caesar op twee verschillende manieren. Allereerst probeert Caesar gedurende het hele werk om het te laten lijken alsof hij één lange oorlog vecht tegen Gallië als geheel. Door deze continuïteit wordt het voor hem makkelijker om te rechtvaardigen dat hij daadwerkelijk héél Gallië moet pacificeren¹¹⁷. Een voorbeeld van een passage waar het

¹¹⁴ Met ‘hypocrisy’ wordt bedoeld dat de Romeinen zouden doen alsof oorlog voeren zou gaan om een hoger moreel doel in plaats van financieel gewin.

¹¹⁵ Riggsby (2006: 167).

¹¹⁶ In deze passage wordt ook duidelijk dat Caesar het gerechtvaardigd vindt dat land en/of bezittingen toekomen aan degenen die als eerste aanwezig was.

¹¹⁷ Kimbrough (2014: 21).

Gallische volk als eenheid wordt gepresenteerd is te vinden in 5.27.4¹¹⁸. In dit gedeelte spoort Ambiorix zijn volk aan om het Romeins kamp te belegeren omdat andere Galliërs dat ook deden. Opvallend is hier het gebruik en de herhaling van het woord *communis*, zowel in 5.27.5 *commune consilium* als in 5.27.6 *communi libertate*. Hetgeen de lezer dus moet onthouden is het feit dat de Galliërs één volk zijn met één gezamenlijk plan om hun gezamenlijke vrijheid terug te winnen en dat is de reden dat Caesar genoodzaakt is om heel Gallië aan te pakken. Maar blijkbaar is deze reden niet voldoende want Caesar kiest er ook voor om zijn gevechten tegen de verschillende stammen nog een keer los van elkaar te rechtvaardigen zoals we hieronder zullen zien.

De manier waarop Caesar deze *iustitia* gebruikt en uitlegt in *De Bello Gallico* verklaart wat Caesar zelf onder *iustitia* verstaat en welke aspecten hij van *iustitia* wil benadrukken en aan zichzelf als persoon (en vooral als veldheer en staatsman) wil binden. In het eerste boek wordt het begrip *iustitia* door Caesar gebruikt om aan te geven waarom hij de strijd aangaat tegen Ariovistus:

T27 Docebat etiam quam veteres quamque iustae causae necessitudinis ipsis cum Haeduis intercederent, (...) Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse; quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi quis pati posset? (BG 1.43.6/8)

“Hij leerde ook wat voor duurzame en en wat voor juiste nauwe banden er tussen henzelf en de Haeduërs kwamen, (...) Dat dit de gewoonte van het Romeinse volk was, dat bondgenoten en vrienden niet alleen niets verloren van hun eigen zaken maar aan erkentelijkheid, waardigheid en eer meer waard werden; als hen dus werd ontnomen dat wat zij hadden meegenomen vanuit hun vriendschap met het Romeinse volk, wie zou dat kunnen verdragen?”

Caesar vertelt dat de Romeinen met de Haeduers een duurzame en gerechtvaardigde relatie hadden, wat de Haeduers tot bondgenoten en vrienden van het Romeinse volk maakte. Hij rechtvaardigt zijn stap hier door de derde persoon enkelvoud niet met zichzelf te verbinden maar met het Romeinse volk. Hij laat eerst de band tussen de Romeinen en Haeduers expliciet zien om daarna duidelijk te maken wat hij onder *iustae causae* verstaat, namelijk dat het Romeinse volk moet optreden wanneer een bondgenoot onrecht wordt aangedaan. Deze actie onderneemt Caesar dus niet zelf, maar het hele Romeinse volk met hem.

Verder op in *De Bello Gallico*, toont Caesar dat hij het ook gerechtvaardigd vindt om bij de

¹¹⁸ Kimbrough (2014: 25).

vijanden precies datgene terug te doen (en erger om als straf te kunnen dienen) wat zij de Romeinen en Caesar zelf hebben aangedaan; oog om oog, tand om tand! Dit zien we regelmatig in bestraffende en wrekende zin, zoals in het gedeelte over de oversteek van de Rijn¹¹⁹:

T28 Germanico bello confecto multis de causis Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundum; quarum illa fuit iustissima quod, cum videret Germanos tam facile impelli ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, cum intellegerent et posse et audere populi Romani exercitum Rhenum transire. (BG 4.16.1)

“Toen de Germaanse oorlog beëindigd was besloot Caesar om vele redenen dat hij de Rijn moest oversteken; (redenen) waarvan deze de meest juiste was omdat, toen hij had gezien met wat voor makkelijke beweging zij in Gallië kwamen, hij wilde dat zij ook voor hun eigen zaken vreesden, (dat was zo) wanneer ze zouden begrijpen dat het leger van het Romeinse volk kon en durfde de Rijn over te steken.”

Deze vorm van *iustitia* werd echter ook in positieve zin gebruikt. Als beloning dus, in plaats van als straf:

T29 Hoc decreto interposito cohortatus Aeduos, ut controversiarum ac dissensionis obliviscerentur atque omnibus omissis his rebus huic bello servirent eaque quae meruissent praemia ab se devicta Gallia expectarent (...) (BG 7.34.1)

“nadat hij (Caesar) met dit besluit tussenbeiden was gekomen spoorde hij de Haeduers aan om onenigheden en twisten te vergeten en om deze oorlog te dienen nadat al deze zaken aan de kant waren gezet. Ze konden een beloning verwachten die ze hadden verdiend zodra Gallië helemaal overwonnen was.”

Rechtvaardiging gaat in deze gevallen van straf en beloning dus om een bepaald evenwicht binnen een relatie. Zo kan beloning van een weldaad worden gezien als een manier om trouw te tonen aan vrienden en bondgenoten¹²⁰. Een variant op deze positieve benadering is vergeving, *clementia*¹²¹. Straf daarentegen kan dienen als wraak maar ook om een voorbeeld te stellen. Dit laat Caesar zien in

¹¹⁹ In BG 1.14/15 legt Caesar uit hoe hij *iustitia* toepast op de onrechtvaardige daden van de Helvetiërs uit het verleden.

¹²⁰ VerSteeg (2004: 595).

¹²¹ *Clementia* hangt voor een belangrijk deel samen met *iustitia* maar omdat het bij Caesar zo'n grote plek inneemt zal het uitgebreid behandeld worden als aparte deugd onder het volgende kopje.

passage BG 3.9.1-2 waarin hij tegen de Veneti optreedt. Dit doet hij omdat hij bang is dat als hij niet optreedt andere stammen dan misschien zouden menen dat zij ook ongestraft hetzelfde konden doen¹²².

Naast de passages waarop Caesar zelf spreekt over rechtvaardiging van de oorlog of over zijn eigen gevoel voor *iustitia*, laat hij ook zien dat de verschillende stammen die hij tegenkwam vaak al bekend waren met zijn rechtvaardige handelingswijze. In boek vijf zien we dit bij de stam van de Nerviërs:

T30 (...) *sperare se pro eius iustitia quae petierint impetraturos.* (BG 5.41.8:)

“(om te) hopen dat vanuit zijn rechtvaardigheid die dingen zou inwilligen die zij vroegen.”

Zoals we hebben kunnen zien is Caesar steeds bezig met het rechtvaardigen van zijn daden en van het feit dat hij ten strijde trekt tegen Gallië in het algemeen en tegen de verschillende stammen in het bijzonder. En zo waren niet alleen de Gallische stammen zich bewust van Caesars *iustitia* maar ook in Rome werd hij hierom geprezen. Cicero deed dat in zijn *Pro Marcello*, waarin hij ook meteen zijn verwachtingen uitspreekt voor de toekomst wat betreft de bekendheid van Caesars *iustitia* (en *lenitas*):

T31 *at haec tua iustitia et lenitas florescet cotidie magis. Ita quantum operibus tuis diuturnitas detrahet, tantum adferet laudibus.* (*Pro Marcello* 12)

“Maar deze rechtvaardigheid en mildheid van jou zal dagelijks meer bloeien. Zodat zoveel als langdurigheid wegneemt van jouw daden, zoveel zal het toevoegen aan jouw roem.”

Of de voorspelling van Cicero ook daadwerkelijk zal uitkomen, zullen we in hoofdstuk vier zien bij het bestuderen van het werk van historici die over Caesar hebben geschreven.

3.3 *Clementia*

De Lewis & Short geeft voor *clementia* de volgende betekenissen: kalmte, mildheid, goedheid, vergevingsgezindheid ten opzichte van de fouten van anderen, gratie¹²³. Deze deugd is nauw verbonden met *iustitia* omdat ook in dit geval een ‘relatie-component’ tussen twee partijen aanwezig is. *Clementia* is een deugd die men altijd in het bijzonder met Julius Caesar heeft verbonden. Zo

¹²² VerSteeg (2004: 595).

¹²³ Lewis and Short (1891: 353).

besloot de senaat in 45 v. Chr. om de tempel van de *Clementia Caesaris* te bouwen¹²⁴. Hoe vanzelfsprekend deze reputatie is, zullen we hieronder zien.

Het valt op dat het begrip *clementia* in de teksten ten tijde van Cicero en Caesar zeer zelden werd gebruikt. Bij Caesar zelf komt het twee keer voor in *De Bello Gallico* en nooit in *De Bello Civili* (enkel *clementer* komt eenmaal in deze tekst voor in 3.20.2¹²⁵) en Cicero gebruikt het begrip vijf maal¹²⁶. Ook begrippen die *clementia* zouden kunnen vervangen, zoals *humanitas*, *lenitas*,¹²⁷ *mansuetudo* en *misericordia* worden door Caesar heel zelden gebruikt¹²⁸. Dit komt waarschijnlijk omdat het een deugd was waar ook al snel een negatieve ondertoon aan gekoppeld was. Vergeving kan immers alleen worden gegeven door iemand die hoger staat dan degene die vergeven wordt. Het was dus een deugd die beoefend kon worden vanuit de Romeinse staat ten opzichte van vijanden buiten het Romeinse rijk, maar niet zozeer in de binnenlandse politiek¹²⁹. Bij het begin van de burgeroorlog echter, wanneer Cicero vaker over Caesar komt te spreken, komen we ook steeds vaker het begrip *clementia* tegen in zijn geschriften. Hoewel dus in eerste instantie *clementia* werd vermeden in de Romeinse politiek, breekt de opkomst van Caesar en de manier waarop hij met de Romeinse bevolking omgaat, met de traditie en vraagt deze situatie om een nieuw concept/begrip¹³⁰.

Caesar is zich echter ook bewust dat hij om deze deugd bekend staat¹³¹ en niet alleen zichzelf maar ook de stammen waar hij in Gallië mee te maken krijgt:

T32 (strijd tegen de Atuatici): *nova atque inusitata specie commoti legatos ad Caesarem de pace miserunt, qui ad hunc modum locuti, non se existimare Romanos sine ope divina bellum gerere, qui tantae altitudinis machinationes tanta celeritate promovere possent, se suaque omnia eorum potestati permittere dixerunt. Unum petere ac deprecari: si forte pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset Atuaticos esse conservandos, ne se armis despoliaret.* (BG 2.30.1-4)

“Door die nieuwe en ongebruikelijke aanblik bewogen zonden ze gezanten naar Caesar voor vrede, die op die manier spraken, dat ze niet meenden dat de Romeinen zonder goddelijke hulp oorlog voerden, (de Romeinen) die zulke hoge machines zo snel konden verplaatsen. Ze

¹²⁴ Weinstock (1971: 233).

¹²⁵ Rambaud (1971: 288).

¹²⁶ Weinstock (1971: 236).

¹²⁷ *Lenitas* wordt door Cicero gebruikt in de *Pro Marcello* 12 om Caesar te prijzen.

¹²⁸ Rambaud (1952: 286).

¹²⁹ Toher (2006: 35).

¹³⁰ Weinstock (1971: 236-237).

¹³¹ Toher (2006: 36) (caesar is zich ook bewust van de dubbele werking van het begrip).

zeiden dat ze zich onder hun macht schikten met al hun bezittingen. Maar ze hadden één ding te vragen en te verzoeken: als hij inderdaad in zijn genade en mildheid, die zij zelf al door anderen hadden gehoord, zou besluiten dat de Atuatuci gespaard moesten worden, dat hij hen niet zou ontwapenen.”

Dit is een van de twee plaatsen in *De Bello Gallico* waar het begrip *clementia* voorkomt; de andere keer is in 2.14.5¹³². Caesar gebruikt hier de indirecte rede. Opvallend aan deze passage is de inhoud die in de rest van *De Bello Gallico* herhaaldelijk terugkomt. Regelmatig komen er gezanten naar Caesar om te vragen om vrede en vergeving¹³³. Ook dit concept maakt, dankzij de regelmatige herhaling, onderdeel uit van de rode draad binnen *De Bello Gallico*.

Hoewel het woord op zich niet vaak voorkomt, wordt de *clementia* die Caesar in de praktijk toont wel vaak omschreven in *De Bello Gallico*, voornamelijk in passages met een soortgelijke inhoud als bovenstaande. Een voorbeeld van een dergelijke omschrijving vinden we in het antwoord dat hij geeft op het verzoek van de Atuatuci:

T33 Ad haec Caesar respondit: se magis consuetudine sua quam merito eorum civitatem conservaturum, si prius quam murum aries attigisset se dedidissent; sed deditiois nullam esse condicionem nisi armis traditis. Se id quod in Nervii fecisset facturum finitimisque imperaturum ne quam dediticiis populi Romani iniuriam inferrent. (BG 2.31.1-2)

“Hierop antwoordde Caesar: dat hij meer volgens zijn eigen gewoonte dan door de verdienste van hen, de stad zou sparen, als ze zich zouden overgeven voordat de stormram de muur zou raken. Maar dat er geen overeenkomst was voor de overgave als er geen overlevering was van de wapens. Dat hij dat zou doen wat hij bij de Nerviërs had gedaan en de buurstammen zou bevelen dat ze geen verwonding zouden brengen aan degenen die zich hadden overgegeven aan het Romeinse volk.”

Nog extra wordt hier het feit benadrukt dat het echt meer om goede wil van de kant van Caesar gaat dan dat de Atuatuci dit daadwerkelijk verdiend hebben. Omdat dit het geval was, kreeg Caesar de mogelijkheid om naast de overgave van de Atuatuci iets extra's te eisen, namelijk hun wapens. Een ander voorbeeld (een van de velen overigens) staat in boek zes wanneer het Caesar gelukt is om een opstand te onderdrukken:

¹³² Meusel Vol. 1 (1887: 562).

¹³³ Zo hebben we dit ook al gezien in BG 4.27.1-7 bij de bespreking van 'herhaling'.

T34 *Libenter Caesar petentibus Aeduis dat veniam excusationemque accipit, quod aestivum tempus instantis belli, non quaestionis esse arbitratur. (BG 6.4.3)*

“Caesar gaf graag gehoor aan de verzoeken (om de Senones vergiffenis te schenken) van de Haeduers en accepteerde de excuses, omdat hij meende dat de zomer een tijd was voor de dreigende oorlog en niet voor gerechtelijk onderzoek.”

Caesar had er dus voor kunnen kiezen om deze situatie door een gerechtelijk onderzoek op te lossen maar het was het seizoen om oorlog te voeren en hij besloot dus dat het beter was om de opstandelingen te vergeven.

Eerder heb ik al vermeld dat het begrip *clementia* niet in *De Bello Civili* voorkomt; dit betekent echter niet dat er helemaal geen sprake is van dit concept. In het derde boek spreekt hij over zijn mildheid tegen hen die zich aan hem overgegeven hebben:

T35 *Caesar prima luce omnes eos, qui in monte consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere atque arma proicere iussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt passisque palmis proiecti ad terram flentes ab eo salutem petiverunt, consolatus consurgere iussit et pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit militibusque suis commendavit, nequi eorum violaretur, neuquid sui desiderarent. (BC 3.98.1-2)*

“Bij het eerste licht beval Caesar allen die in de bergen plaats hadden genomen, om vanuit de hogere plaatsen naar de vlakte af te dalen en de wapens neer te gooien. Toen ze dit deden zonder protest en nadat ze zich met uitgestrekte armen naar de grond hadden geworpen, smeekten ze bij hem huilend om vergiffenis. Nadat hij ze getroost heeft beveelt hij om op te staan en nadat hij weinig woorden over zijn mildheid heeft gesproken, waardoor ze minder angst zouden hebben, schonk hij allen genade en beval zijn soldaten, dat niemand van hen werd geschaad, en dat niemand iets van zichzelf zou verlizen.”

Het is onder andere door deze vele voorbeelden van *clementia* die Caesar zelf aandraagt, dat hij de reputatie heeft gekregen een vergevingsgezinde man te zijn. Een belangrijke voorwaarde om iemand te vergeven is echter wel dat diegene ook daadwerkelijk iets verkeerd heeft gedaan. Als degene die vergeeft zelf verkeerd zit heeft het vergeven geen enkele zin. Belangrijk is dus dat Caesar al zijn acties

voorstelt als militair strikt noodzakelijk en dus volledig gerechtvaardigd.¹³⁴ Hij blijft vergevingsgezind, redelijk en beschaafd terwijl zijn vijanden provoceren!¹³⁵

Nu we hebben gezien dat Caesar vaak werd geassocieerd met het begrip *clementia* en daar zelf in zijn geschriften ook op inspeelt blijven we toch met het probleem zitten dat de situatie die *clementia* omschrijven vaak niet expliciet met het begrip *clementia* worden aangeduid door Caesar. Dit is vooral vreemd omdat we hebben gezien onder kopje 3.2.2 dat hij zo beknopt mogelijk schrijft en meestal precies zegt wat hij bedoelt zonder synoniemen te gebruiken. De redenen voor het ontbreken van het begrip *clementia* zijn waarschijnlijk verschillend in *De Bello Gallico* en *De Bello Civili*. De reden dat Caesar zich wel als een vergevingsgezinde heerser voordoet is natuurlijk dat hij herinnerd wil worden als een goede heerser en dus als een heerser die onder andere deze deugd bezat. Hij vermijdt echter om daar al te veel de focus op te leggen door het daadwerkelijk *clementia* te noemen omdat het, zoals we hebben gezien, een begrip was dat negatieve connotaties kon oproepen, maar ook omdat hij een balans moest zien te vinden tussen de blijk van vergeving en het bestraffend optreden als hij het imago wilde creëren van een ‘perfecte heerser’. Daarbij heeft Caesar bij het schrijven van *De Bello Gallico* waarschijnlijk al in zijn achterhoofd dat hij in de nabije toekomst een poging zal ondernemen om in Rome de macht te grijpen. Daarvoor is het van belang dat zijn vijanden daar in Rome niet enkel een beeld van hem krijgen als vergevingsgezinde man.

Wanneer Caesar *De Bello Civili* schrijft bevindt hij zich in een andere politieke context waardoor er een extra reden bijkomt om de term *clementia* te vermijden. Zoals gezegd gebruikte Cicero vaak deze term om Caesar mee te beschrijven, dit ging echter vaak gepaard met een ironische toon¹³⁶: *metuo ne omnis haec clementia ad Cinneam illam crudelitatem colligatur* (Att. VIII.9.4) “en ik vrees dat al deze vergevingsgezindheid verzameld is voor een Cinnea-wreedheid” en later ook *insidiosa clementia* (Att. VIII. 16.2) “achterbakse vergevingsgezindheid”. Caesar heeft echter nog genoeg redenen om zonder het begrip te gebruiken zich nog wel als vergevingsgezind voor te doen. Buiten het feit dat hij als goede heerser wil overkomen benoemt hij daarvoor in een brief aan Balbus nog een andere reden. Caesar laat in deze brief zien wat het verband is tussen populariteit en onderhandelingen aan de ene kant en *clementia* aan de andere kant:

T36 ... *consilio vestro utar libenter et hoc libentius quod mea sponte facere constitueram ut quam lenissimum me praeberem et Pompeium darem operam ut reconciliarem. Tempus hoc modo si possimus omnium voluntates recipere et diuturna victoria uti, (...) haec nova sit ratio vincendi ut misericordia et liberalitate nos muniamus.* (Att.

¹³⁴ Hunnink (2009: 327).

¹³⁵ Hunnink (2009: 328-329), dit blijkt ook uit de BG 3.10.1 bijvoorbeeld.

¹³⁶ Rambaud (1952: 291).

IX.7c.1)

“Graag zal ik jullie advies opvolgen en dit des te meer omdat ik uit mijzelf had besloten om dit te doen om mij zo gematigd mogelijk te tonen en moeite te doen om me weer te verzoenen met Pompeius. Het is het juiste moment om te proberen of wij de wensen van allen kunnen herstellen en een langdurige overwinning kunnen hebben. (...) Laat dit onze nieuwe methode zijn voor het overwinnen om ons te versterken door medelijden en welwillendheid.”

Caesar hoopt dus door te laten zien dat hij deze deugd bezit, er ook in de nabije toekomst profijt van te kunnen hebben.

Zo lukt het Caesar toch om, zonder het begrip zelf te gebruiken, duidelijk te maken dat hij de deugd van de *clementia* meester was zoals Rambaud¹³⁷ stelt:

“Nul doute que si la clementia fut inscrite sur le bouclier d’or offert à ce prince¹³⁸ en Janvier 27, c’est par un effet de la triple propagande de César, propagande par les faits, par les agents et par les Commentaires.”

3.4 Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we gekeken naar (een gedeelte van) de boodschap die Caesar wil laten ‘memoriseren’ door het op schrift stellen van zijn daden. We hebben kunnen zien dat hij zijn *virtus* toont zowel in gevechtssituaties als ook in situatie waar het gaat om de voorbereiding op een gevecht en de strategieën die daarmee gepaard gaat. Maar Caesar was niet alleen een krachtige en moedige leider, zo laat hij ook zien dat hij zijn beslissingen steeds neemt op basis van rechtvaardigheid. Dit geldt ook voor zijn beslissing om oorlog te voeren tegen Gallië, die hij meteen al vanaf het begin van zijn verhaal rechtvaardigt en verdere op nog enkele malen. Hij laat zien dat hij straft omdat dat moreel gerechtvaardigd is en dat hij ook om dezelfde reden beloont. In het laatste gedeelte van dit hoofdstuk hebben we gezien dat Caesar zichzelf neerzet als meer dan rechtvaardig, namelijk vergevingsgezind. Hoewel dit een begrip was dat niet veel werd gebruikt binnen de Romeinse politiek, heeft Caesar zich dit begrip helemaal eigen gemaakt. Dit deed hij door te laten zien dat het niet per definitie een relatie aanduidde van heerser ten opzichte van overheerste maar dat men ook *clementia* kon laten zien ten opzichte van ‘gelijken’, zoals hij ook deed tijdens de burgeroorlog ten opzicht van ‘mede-Romeinen’. In het tweede en het derde hoofdstuk hebben we

¹³⁷ Rambaud (1952: 288).

¹³⁸ Augustus.

dus kunnen zien op welke manier Caesar het schrift inzet om zijn memoria te maken en te beïnvloeden en hoe Caesar herinnerd wilde worden. In het volgende hoofdstuk zal worden onderzocht of de karaktereigenschappen die Caesar zich toeschrijft ook worden gezien en worden overgenomen door de historici die later over Caesar schrijven.

4 Caesars *memoria* na zijn dood: van communicatief naar cultureel geheugen

Nu we in de vorige twee hoofdstukken interne bronnen hebben bekeken zullen we ons nu richten op externe bronnen. In dit hoofdstuk zal ik kort uiteenzetten hoe de *memoria* van Caesar zich heeft ontwikkeld van communicatief geheugen naar cultureel geheugen en in hoeverre we de eigenschappen terug kunnen vinden die Caesar zelf zo heeft benadrukt, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien.¹³⁹ Ik zal me hierbij richten op de Romeinse geschiedschrijvers die over Caesar hebben geschreven, omdat zij degenen waren waar Caesar van hoopte dat zij zijn *commentarii* zouden herschrijven en omdat we eerder hebben gezien dat het beter is om in een historisch werk genoemd te worden dan in een ander genre.

We moeten wel rekening houden met het feit dat Caesar vanaf het moment dat andere schrijvers na zijn dood over hem gingen schrijven, een *exemplum* is. Een *exemplum* kan door schrijvers worden gebruikt om zowel een goed als een slecht voorbeeld te stellen. De schrijver die het *exemplum* gebruikt zet het in feite naar zijn eigen hand en gebruikt het zoals het goed uitkomt. Of Caesar als een positief of als een negatief *exemplum* wordt gebruikt, ligt aan het tijdperk, zoals Moser zegt in haar boek 'from Tyranny to Clemency'¹⁴⁰. Daarnaast is het ook goed te beseffen dat de deugden die we in de vorige hoofdstukken besproken hebben niet constant waren en het belang daarvan binnen de maatschappij fluctueerde.

De legende van Caesar begint eigenlijk bij zijn dood op de Ides van maart in 44 v. Chr.. De dramatische draai aan het verhaal werd niet alleen gegeven door het feit dat Caesar vermoord was maar voornamelijk doordat feiten en fictie door verschillende schrijvers door elkaar gebruikt werden om het verhaal groter en groter te maken.¹⁴¹ Een dergelijke vervorming geldt natuurlijk ook voor de begrafenis van Caesar. De belangrijkste bron die we van deze gebeurtenis hebben is Suetonius.

De voorbereidingen voor de begrafenis werden enkele dagen na zijn dood getroffen op de Campus Martius naast het graf van zijn dochter Lulia. Er waren zo veel mensen die geschenken brachten dat ze niet allemaal konden aansluiten achter de lijkstoet.¹⁴² De lijkrede werd gehouden door Antonius. Wat er daarna gebeurde wordt erg betwist maar wat zeker is, zoals Weinstock¹⁴³ vermeldt is het volgende:

“If so, the conclusion is inevitable that the programme was not made up in the great haste

¹³⁹ Het zal gaan om werken van historici (en biografen) omdat dat het literaire genre is dat in het verlengde ligt van de *commentarii* die Caesar schreef.

¹⁴⁰ Moser (2010: 69-73).

¹⁴¹ Weinstock (1971: 346-347).

¹⁴² Suetonius *Caes.* 84.1.

¹⁴³ Weinstock (1971: 354).

and confusion of those four days but was planned by Caesar long before and was only modified at the last moment to take account of the murder. It was to be a funeral as there never was before, like that of Sulla but with a new fusion of Greek and Roman elements, and, above all, including divine honours.”

Na de lijkrede van Antonius verliep het anders dan gepland. In plaats van dat de magistraten en ex-magistraten de kist vanaf de Rostra naar de Campus Martius droegen waar hij gecremeerd zou worden, namen mensen uit het volk de kist op hun schouders en liepen richting het Capitool. Volgens Suetonius¹⁴⁴ om hem daar te cremen en te begraven in de cella van Iuppiter met het doel hem onder de goden te laten opnemen. Omdat dit echter niet werd toegestaan door de priester besloten ze het lichaam op het Forum te cremen.¹⁴⁵

Duidelijk blijkt uit het voorafgaande dus dat de mensen uit het volk in feite de begrafenis overnamen van een man die zij als held en zelfs als goddelijk beschouwden. Omdat Caesar echter zo groot was geweest, was zijn reputatie (kort) na zijn dood nog heel controversieel zoals we hieronder zullen zien.

4.1 Communicatief geheugen

4.1.1 Livius

Livius (59 v. Chr.-19 n. Chr.) schrijft ten tijde van keizer Augustus. In deze periode, kort na de dood van Caesar, grijpt Augustus (dan nog Octavianus) de *memoria* van Caesar aan om zijn eigen politieke carrière te lanceren.¹⁴⁶ Hij maakt Caesar goddelijk en noemt zichzelf *divi filius* (zoon van god). Dit komt overeen met wat we in het eerste hoofdstuk hebben gezien, waarbij vooraanstaande Romeinen de *memoria* van hun voorvaders gebruikten om hun plek op de sociale ladder te legitimeren. Dit veranderde echter toen Augustus eenmaal aan de macht was, de *memoria* van Caesar werd vanaf toen voornamelijk gebruikt om te laten zien dat Augustus daar nog boven uitstak¹⁴⁷ (*aemulatio*). Dit verschijnsel kunnen we zien in de *Metamorfosen* 15.746-59 van Ovidius waarin hij stelt dat het grootste geschenk van Caesar voor Rome zijn zoon, Augustus, was. Daarnaast zien we ook *aemulatio* wanneer Propertius in zijn *Elegieën* 4.6.59-60 zegt dat Caesar trots kijkt naar de weldaden van Augustus. Augustus had dus de *memoria* van zijn adoptie-vader nodig maar het was niet de bedoeling dat hij in zijn schaduw zou komen te staan of dat hij hem zou evenaren, nee hij moest beter zijn dan Caesar.

¹⁴⁴ Suetonius *Caes.* 84.3.

¹⁴⁵ Weinstock (1971: 355).

¹⁴⁶ Moser (2010: 10).

¹⁴⁷ Toher (2009: 230).

Zo was dus de situatie toen Livius over de geschiedenis van Rome begon te schrijven. Het is lastig te zeggen hoe Livius precies over Caesar spreekt omdat de boeken 103-16 uit zijn geschiedwerk de *Ab Urbe Condita* waarin hij Caesar behandelt, verloren zijn. Er zijn nog wel wat citaten over in de *Periochae*, maar deze zijn uit hun context gehaald en dus lastig te interpreteren.¹⁴⁸ In de passages die nog over zijn echter, vinden we de karaktereigenschappen van Caesar terug (zoals hij ze zelf in zijn *De Bello Gallico* heeft omschreven). Vooral de *clementia* van Caesar wordt door Livius benoemd zoals in boek 108.1¹⁴⁹:

T37 C. *Caesar Gallos ad Alesiam vicit omnesque Galliae civitates quae in armis fuerant, in deditionem accepit.*

“Gaius Caesar overwon bij Alesia de Galliërs en van alle Gallische stammen die te wapens waren aanvaardde hij de capitulatie.”

Behalve deze *clementia* laat Livius ook hier en daar Caesar's *virtus* blijken (in beide gevallen zonder de daadwerkelijke termen te gebruiken). In boek 104.5 benoemt Livius de hoeveelheid slachtoffers die Caesar onder de vijand heeft gemaakt na een zwaar gevecht tegen verschillende stammen¹⁵⁰:

T38 *Caesar Ambianos, Suessionas, Viruomandos, Atrebates, Belgarum populos, quorum ingens multitudo erat, proelio victos in deditionem accepit, ac deinde contra Nervios, unam ex horum civitatibus, cum magno discrimini pugnavit eamque gentem delevit, quae bellum gessit donec ex LX milia armatorum D superessent, ex DC senatoribus tres tantum evaderent.*

“Caesar aanvaardde de capitulatie van de Ambiani, de Suessionen, de Viruomandi, de Atrebaten, de Belgische stammen, waarvan er een grote menigte was, nadat ze overwonnen waren in de strijd. En tenslotte tegen de Nerviërs, een van de andere (Belgische) stammen, vocht hij met groot gevaar en vernietigde deze stam, die oorlog voerde tot er van de 60.000 soldaten nog 500 over waren en van de 600 senatoren slechts 3 ontsnapten.”

Opvallend is in dit laatste geval het feit dat Livius daadwerkelijk de aantallen noemt van de mannen die door Caesar omkwamen. Dit doet Caesar zelf vrijwel nooit. Het idee achter het expliciet maken van deze getallen kunnen we niet exact achterhalen maar ze maken aan de ene kant de overwinning

¹⁴⁸ Toher (2009: 231-232).

¹⁴⁹ Ook in 104.5, 110.1 en 111.5 vinden we passages met een vergelijkbare inhoud.

¹⁵⁰ Ook in 104.2, 106.2 en 115.5 vinden we passages met een vergelijkbare inhoud.

extra groots en aan de andere kant ook extra wreed (om een overwinning te behalen was het afslachten van zoveel soldaten en senatoren waarschijnlijk niet nodig geweest).

Zonder dat we kunnen zien welk oordeel Livius aan deze karaktereigenschappen heeft gegeven kunnen we wel duidelijk de eigenschappen onderscheiden die we in het derde hoofdstuk besproken hebben.

4.1.2 Nicolaus

Nicolaus van Damascus (geboren rond 64 v. Chr.) schreef ongeveer in dezelfde tijd als Livius. De omstandigheden waren voor hem echter verschillend want hij kwam uit het oosten, was een goede vriend van Herodes de Grote, en werd in zijn schrijven dus niet zo beperkt door de strikte conventies verbonden aan Romeinse historiografie.¹⁵¹

Hij is de enige, uit de tijd van Augustus, van wie we nog een substantieel gedeelte overhebben van wat hij over Caesar geschreven heeft.¹⁵² In zijn biografie van Augustus behandelt Nicolaus ook de moord op Julius Caesar en hij laat daarin verschillende karaktereigenschappen van hem zien. Caesar wordt door Nicolaus neergezet als het slachtoffer van een weloverwogen daad, waardoor hij enerzijds wordt ontdaan van elke schuld maar anderzijds ook wordt neergezet als een man met een ‘passief’ karakter. Dit komt het duidelijkst naar voren in de volgende passage waarin Caesar op het punt staat om de senaat binnen te treden op de Ides van maart:

T39 ὁ δὲ Καῖσαρ [πολὸν] μάλιστα τῶν φίλων δεομένων ἀναβαλέσθαι τὸν σύλλογον ἐκείνης τῆς ἡμέρας διὰ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῶν μάντεων, ἐκέλευσε καὶ δὴ τοῦτο δρᾶν. ταχὺ δ’ οἱ ὑπηρεταὶ αὐτῶι ἐπέστησαν καλοῦντες καὶ λέγοντες ὅτι πλήρης ἡ βουλή εἶη. καὶ ὁ μὲν εἰς τοὺς φίλους διέβλεψεν, ὁ δὲ Βροῦτος αὐτῶι πάλιν παραστάς ἴθι, ὃ ἀγαθὲ’ ἔφη ‘τοῖς λήροις τούτων χαίρειν φράσας, καὶ ἂ Καίσαρί τε καὶ τῆι τοσαύτη ἀρχῆι διοικεῖν πρέπει μὴ ἀναβάλλου, αἴσιον οἰωνὸν τὴν σεαυτοῦ ἀρετὴν ποιούμενος.’ καὶ ὁ μὲν ταῦτα παραπέιθων, ὁμοῦ τῆς δεξιᾶς λαβόμενος (ἐγγὺς δ’ ἦν καὶ τὸ συνέδριον), ἤγεν αὐτόν. ὁ δὲ εἶπετο σιωπῆι. (90F130.24)

En de meeste van zijn vrienden, smekend dat Caesar deze sessie zou uitstellen naar een andere dag door de dingen die door de zieners waren gezegd, zelf beval Caesar dit ook te doen. Maar snel kwamen de aanvallers bij hem roepend en zeggend dat de senaat vol was.

En hij keek naar zijn vrienden, en Brutus kwam opnieuw naar hem toe en zei: “komaan goede

¹⁵¹ Toher (2006: 39).

¹⁵² White (1988: 345).

man, wend je af van de onzin van hen, en stel de zaken niet uit die de aandacht van Caesar verdienen en van een dergelijk rijk, de deugd van jezelf tot gunstig voorteken makend.’ En hem hiermee overtuigend, terwijl hij hem tegelijkertijd bij de hand pakte, leidde hij hem (want de ruimte van de senaat was dichtbij). Caesar volgde in stilte.

Duidelijk is hier te zien dat Caesar twijfelt aan zijn beslissing om wel of niet de senaat in te gaan en dat hij uiteindelijk niet zelf actief de knoop doorhakt om het wel te doen. Caesar wordt door Brutus mee naar binnen geleid en hij volgt Brutus passief. Een van de oorzaken van de moord op Caesar ziet Nicolaus in zijn *clementia*¹⁵³:

T40 οἱ τε φίλοι πρότερον ὄντες τῶι
Καίσαρι οὐκέθ’ ὁμοίως εὖνοι ἦσαν, εἰς ἴσον ἑαυτοῖς ὀρῶντες τιμωμένους
τοὺς πάλαι μὲν πολεμίους, ὑπ’ ἐκείνου δὲ σωθέντας. (90F130.19)

Degenen die eerst vrienden met Caesar waren, waren hem niet langer in gelijke mate goedgezind, wanneer ze zagen dat degenen die eerder nog vijanden waren door hem gered waren terwijl er eerbewezijn door hem aan hen werden gegeven.

De vergevingsgezindheid van Caesar ten opzichte van zijn vijanden heeft dus jaloezie opgewekt bij hen die met hem bevriend waren. Daarbij worden ook zijn successen in de strijd door Nicolaus aangestipt maar daarbij ook meteen een soort ‘arrogantie’ die daarmee gepaard ging:

T41 αὐτός τε ἐκεῖνος ἐπὶ πολλαῖς καὶ καλαῖς
νίκαις ἀγαλλόμενος οὐκ ἀπεικότως πλέον τι ἢ ἄνθρωπος ἀξιῶν ἤδη εἶναι
τοῖς μὲν πολλοῖς ἐθαυμάζετο, τοῖς δὲ μεγάλοις καὶ δυναστείας μετα-
ποιουμένοις ἐπαχθῆς ἐδόκει εἶναι. (90F130.19)

toen hij zelf door vele en mooie overwinningen verheven werd, niet onredelijk zichzelf meer waard achtend dan een gewoon mens werd hij door velen bewonderd, maar hij scheen onuitstaanbaar te zijn aan de optimaten en degenen die mededen in de macht.

Nicolaus laat hiermee dus zien dat Caesar terecht verheven werd door de overwinningen die hij behaald had maar dat de mening dat het terecht was niet door iedereen gedeeld werd. Nicolaus

¹⁵³ Omdat Nicolaus in het Grieks schreef, speelt hier weer een ‘vertaal –probleem’ wat betreft de Romeinse termen.

geeft een redelijk genuanceerde blik op Caesar waarbij hij van de eigenschappen, die we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, alleen de *clementia* van Caesar er expliciet uitlicht.

4.1.3 Paterculus

Een historicus die zich meer uitspreekt over de daden van Caesar vinden we al in de volgende generatie in de persoon van Velleius Paterculus (20 v. Chr – 31 n. Chr). Ook Paterculus valt nog binnen het communicatieve geheugen hoewel hij van bovengenoemde historici de eerste is die na de dood van Caesar geboren is. In het tweede boek van zijn *Res Gestae Divi Augusti* begint hij de beschrijving van het consulaat van Caesar door impliciet te verwijzen naar zijn schrijverskunsten (en naar zijn geschriften) wanneer hij zegt dat Caesar zijn hand zal leiden bij het schrijven¹⁵⁴. In de paragrafen die daarna volgen stelt hij Caesar boven Alexander de Grote en gelijk aan de goden. De redenen voor deze lofprijzing benoemt Paterculus meerdere malen. Zo komt het gevoel van *iustitia* van Caesar terug wanneer Paterculus de pogingen van Caesar om de piraten te straffen beschrijft in 2. 42. Daarnaast komt ook zijn *clementia*¹⁵⁵ aan bod in 2.56.1¹⁵⁶:

T42 *Caesar omnium victor regressus in urbem, quod humanam excedat fidem, omnibus, qui contra se arma tulerant, ignovit, (...)*

“Caesar, overwinnaar over allen, nadat hij teruggekeerd was naar de stad, vergaf allen die tegen hem de wapens hadden genomen, wat in menselijkheid boven het geloof uitsteekt.”

Deze bijzondere menselijkheid en vergevingsgezindheid wordt meerdere malen in de beschrijving van Caesar herhaald. Zo wordt ook zijn *virtus/fortitudo* meerdere malen geprezen, bijvoorbeeld in 2.55.4: (...) *et a duce quam a milite fortius* “en door de leider werd meer moed getoond dan door de soldaten.”¹⁵⁷.

4.1.4 Conclusie

Hierboven zijn drie belangrijke geschiedschrijvers besproken die schreven binnen het bereik van het communicatief geheugen van Caesar. Wat opvalt is dat de *memoria* van Caesar in dit stadium (nog) niet eenzijdig is en, hoewel we *iustitia*, *virtus* en *clementia* regelmatig terug zien komen, we alleen van de vergevingsgezindheid kunnen zeggen dat deze standaard met Caesar geassocieerd werd. Dit komt waarschijnlijk omdat Caesar zich dit concept al tijdens zijn leven volledig eigen had gemaakt.

¹⁵⁴ Paterculus *Historia Romana* 2.41.1.

¹⁵⁵ Moser (2010: 24).

¹⁵⁶ Ook in 2.52 en 2.55 bijvoorbeeld.

¹⁵⁷ Moser (2010: 25).

De oorzaak van het feit dat de *memoria* van Caesar niet eenzijdig is, ligt in het feit dat in het tijdperk van Augustus nog (oog)getuigen van de heerschappij van Caesar leefden. Er waren nog talloze bronnen omdat het proces van canonisering en archivering nog niet vergevorderd was. En er kwamen alleen maar meer bronnen bij doordat geschiedschrijvers ermee aan de haal gingen. Voordat de daden van Caesar dus duurzaam in het cultureel geheugen gegrift zouden zijn, moesten de daden en de teksten van Caesar bijvoorbeeld nog selectie doorstaan van de historici die over hem schreven.

4.2 Cultureel geheugen

Hieronder zal ik verschillende geschiedschrijvers bespreken die pas 100 jaar of meer na de dood van Caesar schreven en dus niet meer onder het tijdsbestek van communicatief geheugen vallen. We moeten ons bewust zijn van het feit dat de schrijvers, die ik heb besproken maar ook vooral nog zal bespreken, zich niet (meer) enkel baseren op de teksten van Caesar maar ook op de teksten van andere auteurs die over Caesar geschreven hebben.

4.2.1 Florus (70 – 140 n. Chr.)

Florus is de eerste van de hier besproken historici die we kunnen rekenen tot degenen die over Caesar spreken binnen een context van 'cultureel geheugen'.

Moser¹⁵⁸ vat als volgt samen op welke wijze Florus Caesar weergeeft in zijn *Epitoma*:

“Florus, as was indeed characteristic of this time period, presents Caesar in a favorable light. He does so by choosing to highlight Caesar’s outstanding military leadership abilities in congruence with examples of his famed virtue *Clementia*.”

Zoals we hieronder zullen zien is het inderdaad zo dat Florus in ieder geval in zijn eerste boek ervoor koos om de kwaliteiten van Caesar op de voorgrond te plaatsen. Caesars gevoel voor *iustitia* wordt weergegeven in het gevecht dat hij onderneemt tegen de Germanen. Hetzelfde moment dat Caesar in *De Bello Gallico* al kiest om zijn *iustitia* te tonen. De brug wordt door Florus niet genoemd in 1.45.1 maar wel de redenen waarom Caesar deze oorlog onderneemt:

T43 Et prima contra Germanos illius pugna iustissimis quidem ex causis. Haedui de incursionibus eorum querebantur. Quae Ariovisti regis superbia!

¹⁵⁸ Moser (2010: 46).

“En het eerste gevecht van hem tegen de Germanen was er vanuit de meest juiste redenen. De Haeduers beklagden zien over hun invallen. En hoe groot was de arrogantie van koning Ariovistus!”

De moed van Caesar wordt zowel in zijn strijd tegen de Belgen (in 1.45.2-4) getoond als ook in zijn strijd tegen Vercingetorix (1.45.20-26). Dit doet Florus door steeds eerst aan te geven hoe sterk en dapper de tegenstander is en daarna te laten zien hoe Caesar van deze machtige tegenstander weet te winnen, net zoals Caesar in zijn *De Bello Gallico* eerst laat zien hoe dapper en sterk de Germanen waren en laat hij daarna zien hoe ze door de Romeinen werden overwonnen. Tegen de Belgen strijdt Caesar volgens Florus zelfs in z'n eentje omdat zijn eigen soldaten gevluht zijn!

De *clementia* van Caesar wordt alleen in verband met de gebeurtenissen uit de burgeroorlog gebracht. Daar toont Caesar zich bijvoorbeeld vergevingsgezind ten opzichte van de stad Marseille in 2.13.24, door haar haar dierbaarste bezit, haar vrijheid, niet af te nemen. Maar in het tweede boek van de *Epitoma* laat Florus ook een andere, meer wrede, kant van Caesar zien¹⁵⁹:

T44 Sic ille, qui terrarum orbem civili sanguine impleverat, tandem ipse sanguine suo curiam implevit. (Epitoma 2.13.95)

“Zo heeft hij, die de gehele aarde met bloed van mede-burgers had gevuld, toch de senaat gevuld met zijn eigen bloed.”

Hoewel Florus dus in eerste instantie een moedig, rechtvaardig en vergevingsgezinde Caesar laat zien, wordt met deze laatste zin ook aangetoond dat hij zijn kwaliteiten tegen de staat heeft gebruikt en dat met zijn eigen leven moest bekopen.

4.2.2 Appianus (95 – 165 n. Chr.)

Wanneer Appianus de vijf boeken over de burgeroorlog in zijn ‘Romeinse geschiedenis’ begint met een beschrijving van de situatie waarin de strijd tussen Pompeius en Caesar plaatsvond, geeft hij meteen een korte karakterschets van Caesar:

T45 ὁ δὲ Καῖσαρ ἦν ἔτι νέος, δεινὸς εἰπεῖν τε καὶ πράξει, τολμησαί τε ἐς πάντα καὶ ἐλπῖσαι περὶ πάντων, ἐς δὲ δὴ φιλοτιμίαν ἀφειδῆς ὑπὲρ δύναμιν, (...) (2.1.1)

¹⁵⁹ Pitcher (2009: 275).

“Caesar was nog een jongeman, geducht in het spreken en in het handelen, dapper in alle opzichten en optimistisch over alles, en uitbundig in zijn liefde voor eer boven zijn macht (...)”

De dapperheid van Caesar komt hier meteen goed naar voren¹⁶⁰, maar ook een liefde voor eer wordt door Appianus genoemd. De andere karaktereigenschappen van Caesar zien we ook terug in het werk van Appianus. Onder ander door op zijn *clementia* te wijzen laat Appianus zien dat de moord op Caesar niet gerechtvaardigd was:

T46 (τὸ ἄγος τὸ ἐς Καίσαρα.) ὁ γε οὐδὲ ἀπλοῦν ἄγος ἦν οὐδὲ ἐν ὀλίγω: καὶ γὰρ ἐς φίλον ἐγένετο παραλόγως καὶ ἐς εὐεργέτην ἐκ πολέμου περισώσαντα ἀχαρίστως καὶ ἐς αὐτοκράτορα ἀθεμίστως καὶ ἐν βουλευτηρίῳ καὶ ἐς ἱερέα καὶ ἱερὰν ἐσθῆτα ἐπικείμενον καὶ δυνάστην μὲν οἷον οὐχ ἕτερον, χρησιμώτατον δὲ ὑπὲρ ἅπαντας τῆ τε πατρίδι καὶ τῆ ἡγεμονίᾳ γενόμενον. (4.17.134)

“(de daad tegen Caesar), die geen gewone daad was noch een kleine, want het gebeurde onverwachts tegen een vriend en ondankbaar tegen een weldoener die hen in de oorlog had gespaard en wetteloos tegen hun eigen leider, en in het senaatsgebouw en tegen een heilige gekleed in heilige kleding en wie geen ander in kracht evenaart, die het meest nuttig was boven alle mensen voor het vaderland en het rijk.”

Appianus betoogt hier dus dat de moord op Caesar hoe dan ook een slechte daad was onder andere omdat hij zo vergevingsgezind was geweest in de oorlog. Dit is een totaal andere kijk dan Nicolaus die juist betoogt dat de *clementia* van Caesar een van de redenen was waardoor hij vermoord werd (of dat nu terecht was of niet).

Verder wordt in deze boeken over de burgeroorlog meerdere malen het rechtvaardige karakter van Caesar besproken, zoals bijvoorbeeld in 2.1.6 waarin Caesar pleit tegen bestraffing zonder dat er van tevoren een rechtspraak is geweest. Maar Caesar is niet altijd rechtvaardig, zo besluit hij volgens Appianus de stad Gomphi geheel te verwoesten uit pure woede en zonder enig andere aanleiding (2.64.269). Pitcher¹⁶¹ suggereert dat Appianus, door als historicus een dusdanig uitgebreide beschrijving van het leven van Caesar te geven (dat meer op een biografie lijkt dan op geschiedschrijving), wil laten zien dat een individu zoals Caesar “can force the story of political events to turn itself into the story of a life.”

¹⁶⁰ Ook in 2.34.136.

¹⁶¹ Pitcher (2009: 274-275).

4.2.3 Dio (164 – 230 n. Chr.)

Dio is de laatste van de voornaamste Romeinse historici¹⁶². Hij geeft in zijn *Historiae Romanae* niet een eenduidig beeld van Caesar maar legt de focus op meerdere facetten van zijn karakter¹⁶³. Een belangrijk eigenschap van het karakter van Caesar is volgens Dio het feit dat hij altijd met een toekomstig doel bezig was en van menig was dat daar ook alles voor moest wijken (Dio 38.11.3-5).¹⁶⁴ Behalve zijn snelheid in de strijd (deze karakteristiek onderscheidde hem van andere veldheren (Dio 42.56.21)) bespreekt Dio ook zijn vergevingsgezindheid in de manier waarop hij omgaat met mannen die tegen hem een complot beraamden:

Τ47 τσαύτη μὲν καὶ φιλανθρωπία καὶ ἀρετὴ πρὸς ἅπαντας τοὺς ἀντιπολεμήσαντας αὐτῷ ἐπίπαν ἐχρήτο: (...) τοῦτο δὲ οὐκ ἄλλως εἶπον, ἀλλ' ὅτι καὶ ὁ Καπιίων ὁ Βροῦτος ὁ Μάρκος, ὁ μετὰ τοῦτο αὐτὸν ἀποκτείνας, καὶ ἐάλω ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐσώθη.

(*Historiae Romanae* 41.63.4-6)

“met een dergelijke menselijkheid en deugd trad hij allen die tegen hem gevochten hadden tegemoed: (...) Dit meldde ik om niets anders, dan dat ook Marcus Brutus Caepio, die hem doodde, door hem niet alleen gevangen werd maar ook gespaard.”

De *iustitia* en de *virtus* van Caesar worden niet expliciet behandeld, wel legt Dio de nadruk op een ander belangrijke karaktereigenschap, zijn retorische kwaliteiten. In boek 38 (38.36-46) van zijn *Historiae Romanae* weergeeft Dio een speech die Caesar aan zijn soldaten gegeven zou hebben om ze over te halen met hem tegen de Germanen op te trekken¹⁶⁵. Na deze speech blijkt hij zo goed gesproken te hebben dat alle soldaten met hem mee willen gaan. Dat Dio de nadruk legt op de retorische vaardigheden van Caesar is opvallend omdat we aan eerder in deze scriptie gezien hebben dat juist deze vaardigheid zich in onze tijd eerder in het archief gedeelte van het geheugen bevindt en dus niet meer actief aanwezig is.

4.2.4 Conclusie

We hebben gezien dat er in bovenstaande voorbeelden een aantal punten meerdere malen worden genoemd, zoals Caesars *virtus* en *clementia* (Caesars *iustitia* komt minder vaak voor), maar ook dat er andere karaktereigenschappen aan Caesar worden gekoppeld, zoals zijn eerzucht, wreedheid en retorisch vermogen. Caesar wordt dus niet altijd op dezelfde positieve manier als *exemplum*

¹⁶² Moser (2010: 60).

¹⁶³ Moser (2010: 53).

¹⁶⁴ Pitcher (2009: 272-273).

¹⁶⁵ Zoals we ook in *De Bello Gallico* 1.40.4 hebben gezien.

gebruikt. In feite is de manier waarop er over Caesar wordt geschreven zo'n 100 jaar (en verder) na zijn dood nog niet veel veranderd van de manier waarop er over hem werd geschreven in de context van het communicatief geheugen, het is nog erg veranderlijk. Dat heeft te maken met het feit dat cannonisering en archivering geen vaststaande processen zijn maar van allerlei culturele zaken afhangen en dus veranderlijk zijn. Wanneer men een *exemplum* nodig had om de virtus van een veldheer te tonen gebruikte men Caesar maar wanneer men een eeuw later een *exemplum* nodig had om machts- en vechtlust te tonen gebruikt men ook Caesar. Deze 'verhalen' maken op dat moment onderdeel uit van het actieve geheugen, de rest ligt in het passieve geheugen en kan weer worden gebruikt om het actieve geheugen aan te vullen. De teksten en de verschillende gegevens die alle invloeden hebben weerstaan en in het culturele geheugen terecht zijn gekomen staan vanaf dat moment dus voor een groot deel vast (hoewel informatie daarna alsnog in vergetelheid kan raken) maar of ze onderdeel uitmaken van het actieve of passieve deel van het geheugen wordt opnieuw bepaald door allerlei invloeden van buitenaf.

5 Conclusie

In mijn conclusie zal ik kort de bevindingen uit deze scriptie samenvatten en een antwoord formuleren op mijn hoofdvraag: Wat voor invloed heeft Caesar gehad op zijn eigen *memoria*?. Allereerst hebben we bepaald dat *memoria* voor dit onderzoek gedefinieerd zou worden als datgene dat onthouden wordt/moet worden in het communicatief- en later in het cultureel geheugen. Door het op deze manier te stellen is het duidelijk dat er een verschil zit tussen hetgene waarvan men wil dat het in het geheugen blijft en dat wat daadwerkelijk in het geheugen blijft. Dat is bij Caesar ook zo gebleken. Caesar wilde als '*memoria*-maker', voortbouwend op de roem van zijn familie, dat zijn daden zouden worden onthouden. Daarvoor was het niet alleen nodig dat hij daadwerkelijk grootse prestatie leverde, deze prestaties moesten ook bij een zo groot mogelijk publiek gebracht worden om de kans dat het in het geheugen zou komen zo groot mogelijk te maken. Caesar koos daarvoor onder andere het schrift. Dat is een interessant gegeven omdat men bij het schrijven drie verschillende lagen kan 'manipuleren' om op die manier invloed uit te oefenen op de informatie die de lezer te lezen krijgt of de manier waarop de lezer deze informatie te lezen krijgt. In het tweede hoofdstuk hebben we gezien dat Caesar zijn schrijfstijl inzet om zo veel mogelijk mensen te bereiken. Er moest hoe dan ook over hem gepraat worden op het moment dat hij zelf niet in Rome aanwezig was. Om dit voor elkaar te krijgen gebruikt hij simpele en bondige zinnen met een duidelijk vocabulaire. Regelmatig herhaalt hij bepaalde begrippen of concepten om een rode lijn in zijn verhaal te creëren waarvan de boodschap in het hoofd van de lezer of toehoorder moet blijven hangen. Om zijn publiek dat grotendeels uit leken bestond, geboeid te houden, zorgt hij ervoor dat hij regelmatig een beschrijving geeft van de situatie, de omgeving of de cultuur van de Galliërs. Maar al deze elementen zet hij niet alleen in om een zo breed mogelijke groep te bereiken, maar ook om die groep bepaalde zaken mee te geven. De boodschap die Caesar wilde meegeven was veelzijdig maar ik heb me hier gefocust op de manier waarop hij zichzelf wilde doen overkomen. Omdat in Rome de functie van staatsman zeer verbonden was met de functie van veldheer werden hiervoor ook dezelfde deugden nodig geacht. Van drie van deze deugden, *virtus*, *iustitia* en *clementia* heb ik in hoofdstuk drie laten zien hoe Caesar aantoont dat hij deze in zijn bezit heeft en dat hij dus een goede staatsman en veldheer is. Dit doet hij op verschillende manieren. Zo laat hij zien dat hij dapper is in de voorbereiding op de strijd en in de strijd zelf. Hij laat zien dat hij rechtvaardig is en dat hij weet wanneer hij straf en beloning moet inzetten maar ook wanneer hij nog iets harder moet straffen om een voorbeeld te stellen. Ten slotte hebben we gezien dat Caesar zich het begrip *clementia* zo eigen weet te maken dat de oorspronkelijke betekenis in feite verandert. De vraag of dit alles ook is opgemerkt en overgenomen door de historici die later over Caesar hebben geschreven is de vraag

die ik in hoofdstuk vier behandeld heb. Daar is het duidelijk geworden dat het canoniseren of archiveren van bepaalde teksten een heel veranderlijk proces is dat onderhevig is aan tal van factoren zoals macht en cultuur- en/of tijdsgebonden voorkeuren. Dat wil zeggen dat de historici die nog binnen de 100 jaar van het communicatieve geheugen schreven niet alleen Caesar als bron hadden, maar ook allerlei (oog)getuigen waar ze hun informatie uit moesten selecteren. Daarbij hadden ze ook te maken met de invloed van Augustus als heerser en ook met de invloed van hevige emoties die de naam Caesar nog bij mensen opriepen, bij zowel voorstanders als tegenstanders. De historici die in de periode van het cultureel geheugen schreven, hadden te maken met het feit dat er geen getuigen meer waren van de heerschappij van Caesar maar juist veel meer geschreven bronnen van historici die voor hen al Caesars leven hadden beschreven. Daarnaast hadden ook zij met cultuurgebonden en tijdsgebonden voorkeuren te maken. Maar ondanks al deze verschillende invloeden hebben we ook gezien dat *virtus*, *iustitia* en *clementia* regelmatig door de historici aan Caesar gekoppeld werden (en nog steeds gekoppeld worden) en dat betekent toch dat Caesar met zijn geschriften voor een belangrijk deel bereikt heeft wat hij wilde bereiken: in het culturele geheugen komen als goede veldheer en staatsman.

Wat we hier dus uit kunnen concluderen is dat Caesar wel degelijk invloed heeft gehad op zijn eigen *memoria*, vooral de manier waarop hij zijn zogeheten notities heeft opgeschreven is van belang geweest. Maar we zien ook dat zijn middelen om invloed uit te oefenen beperkt waren, hij was de 'maker' van deze *memoria* en hij kon zijn daden slechts een zo groot mogelijke zet de goede richting op geven, daarna is het aan de volgende generaties en dus ook aan ons om deze *memoria* ook daadwerkelijk levend te houden.

6 bibliografie

Primaire bronnen:

- Appianus, *The Civil Wars*: ed. L. Mendelssohn, Leipzig 1879.
- Aulus Gellius, *Noctes Atticae*: ed. J. C. Rolfe, London 1927.
- Caesar, *De Bello Civili*: ed. R. du Pontet, Oxford 1901.
- De Bello Gallico*: ed. T. R. Holmes, Oxford 1914.
- Cassius Dio, *Historiae Romanae*: ed. E. Cary & W. Heinemann, New York 1914.
- Cicero, *Brutus*: ed. A. S. Wilkins, Oxford 1911.
- De Finibus bonorum et malorum*: ed. Th. Schiche, Leipzig 1915.
- De Officiis*: ed. W. Miller, London 1913.
- De Oratore*: ed. A. S. Wilkins, Oxford 1902.
- De Republica*: ed. C. F. W. Mueller, Leipzig 1889.
- Epistulae ad Atticum*: ed. L. G. Purser, Dublin 1933.
- Epistulae ad Familiares*: ed. L. G. Purser, London 1932.
- Pro M. Marcello oratio*: ed. A. C. Clarck, Oxford 1918.
- Florus, *Epitome Rerum Romanorum*: ed. E. Seymour Foster, New York 1929.
- Hirtius, *De Bello Gallico 7*: ed. T. R. Holmes, Oxford 1914.
- Livius, *T. Livi Periochae Omnium Librorum*: ed. H. J. Müller, Leipzig 1911.
- Lucianus, *Quomodo historia conscribenda sit*: ed. K. Jacobitz, Leipzig 1913.
- Nicolaus, Βίος Καίσαρος (fragmenten): ed. F. Jacoby, Oxford 1958.
- Paterculus, *Res Gestae divi Augusti*: Vertaling: F. W. Shipley, Harvard 1924. (Loeb)
- Plinius, *Letters*: Vertaling: B. Radice, Harvard 1969. (Loeb)
- Suetonius, *De Vita Caesarum*: ed. M. Ihm, Leipzig 1907.
- Quintilianus, *Institutio Oratoria*: ed. H. Edgeworth Butler, London 19.

Secundaire bronnen:

- Albrecht, M. von. 1996. *A History of Roman Literature. From Livius Andronicus to Boethius. Volume 1*, Leiden.
- Assmann, A. 2008. 'Canon and Archive', in A. Erll & A. Nünning (eds.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, 97-107.
- Assmann, J. 2008. 'Communicative and Cultural Memory', in A. Erll & A. Nünning (eds.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, 109-118.
- Assmann, J. 2011. *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political*

Imagination, Cambridge.

- Assmann, J. & J. Czaplicka. 1995. 'Collective Memory and Cultural Identity', *New German Critique* 65, 125-133.
- Bal, M. 1999. *Narratology/Introduction to the Theory of Narrative*, Toronto.
- Baldson, J. P. V. D. 1957. 'The Veracity of Caesar', *Greece & Rome* Second Series 4, n. 1, 19-28.
- Biagio Conte, G. 1999. *Latin Literature: A History*, Baltimore.
- Blom, H. van der. 2010. *Cicero's Role Models: The Political Strategy of a Newcomer*, Oxford.
- Butler, S. 2002. *The Hand of Cicero*, London.
- Cleary, V. J. 1985. 'Caesar's "Commentarii": Writings in Search of a Genre', *The Classical Journal* 80, n. 4, 345-350.
- Collins, J. H. 1956. 'On the Date and Interpretation of the Bellum Civile', *The American Journal of Philology* 80, 113-132.
- Ernout, A. & A. Meillet. 2001. *Dictionnaire étymologique de la Langue Latine*, Paris.
- Gerbrandy, P. 'Ik, Caesar. De vreemde stijl van Julius Caesar', *Hermeneus* 73, n. 3, 229-243.
- Goldsworthy, A. 2006. *Caesar Life of a Colossus*. Yale.
- Gowing, A. M. 2005. *Empire and Memory. The representation of the Roman Republic in imperial culture*, Cambridge.
- Grillo, L. 2012. *The Art of Caesar's Bellum Civile. Literature, Ideology, and Community*, Cambridge.
- Grimal, P. 1994. *La littérature latine*, Paris. Bekeken via <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/CAES/autres.htm> 07-06-2014
- Hölkeskamp, K.-J. 2010. 'History and Collective Memory in the Middle Republic', in N. Rosenstein & R. Morstein-Marx (eds.), *A Companion to the Roman Republic*, Oxford, 478-495.
- Hunnink, V. 2009. *Gaius Julius Caesar, Oorlog in Gallië*. Amsterdam.
- Kimbrough, T. R. 2014. 'The Contextual Audiences of Caesar's De Bello Gallico', *University of Tennessee Honors Thesis Projects*. http://trace.tennessee.edu/utk_chanhonoproj/1695.
- Lewis, C. T. & C. Short. 1891. *Harpers' Latin Dictionary; a new Latin dictionary*, Oxford.
- Mellor, R. 2013. *The Historians of Ancient Rome. An Anthology of the Major Writings*, Abingdon.
- Meusel, H. 1887. *Lexicon Caesarianum*, vol. 1, Bern.
- Meusel, H. 1893. *Lexicon Caesarianum*, vol 2.2, Bern.
- Moser, H. 2010. *From Tyranny to Clemency: how Julius Caesar's memory has fluctuated throughout Roman history as a reflection of imperial sentiment*, Kent State University Honors College.
- Murphy, P. R. 1977. 'Themes of Caesar's "Gallic War"', *The Classical Journal* 72, n. 3, 234-243.
- Nicolai, R. 2007. 'The Place of History in the Ancient World', in J. Marincola (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography. Volume I*, Oxford, 13-26.
- Pitcher, L. 2009. 'The Roman Historians after Livy' in M. Griffin (ed.), *A Companion to Julius Caesar*,

- Oxford, 267-276.
- Ramage, E. S. 1985. 'Augustus' Treatment of Julius Caesar', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 34, H. 2, 223-245.
- Rambaud, M. 1952. *L'art de la déformation historique dans les Commentaires de César*, Paris.
- Riggsby, A. M. 2006. *Caesar in Gaul and Rome. War in Words*, Austin.
- Rosenstein, N. 1990. *Imperatores Victi. Military Defeat and Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic*, Oxford.
- Sciarrino, E. 2010. 'Roman Oratory Before Cicero: The Elder Cato and Gaius Gracchus', in W. Dominik & J. Hall (eds.), *A Companion to Roman Rhetoric*, Oxford.
- Siedler, C. W. 1957. 'Rhetorical Devices in Caesar's Commentaries', *The Classical Weekly* 50, n. 2, 28-31.
- Tatum, W. J. 2008. *Always I am Caesar*, Oxford.
- Toher, M. 2006. 'The Earliest Depiction of Caesar and the Later Tradition', in M Wyke (ed.), *Julius Caesar in Western Culture*, Oxford, 29-44.
- Toher, M. 2009. 'Augustan and Tiberian Literature', in M. Griffin (ed.), *A Companion to Julius Caesar*, Oxford, 224-238.
- VerSteeg, R. 2004. 'Law and Justice in Caesar's Gallic Wars', *Hofstra Law Review* 33, iss. 2, 571-601.
- Walter, U. 2004. *Memoria und res publica. Zur Geschichtskultur im republikanischen Rom*, Frankfurt am Main.
- Weinstock, S. 1971. *Divus Julius*, Oxford.
- White, P. 1988. 'Julius Caesar in Augustan Rome', *Phoenix* 42, n. 4, 334-356.
- Wyke, M. 2007. *Caesar. A life in western culture*, London.

Afbeeldingen:

Afbeelding voorkant: 'Julius Caesar' marmeren beeld van Andrea di Pietro di Marco Ferrucci uit 1512-1514. Het beeld staat in *The Metropolitan Museum of Art* in New York. Inventarisnummer: 14.40.676. Gevonden via: <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/192717>
13-08-2014